

SZEMBEN MINDENKIVEL

MIHÁLYI PÉTER

Pierre Dardot – Christian Laval:

A globálrezon

A neoliberalizmus múltja és jelene

EgyKettő Kiadó, Budapest, 2013. 488 oldal, 4100 Ft

Franciaországon kívül minden bizonnyal minden más országban, így nálunk is sokkal többen fognak hivatkozni erre a tisztességes iparosmunkának is minősíthető eszmetörténeti monográfiára, mint ahányan képesek lesznek elejétől végéig átrágni magukat a közel 500 oldalas esszé-köteten. Szögezzük le rögtön az elején, a nehézséget Magyarországon nem a fordítás fogja okozni – az gördülékeny és szakszerű. Elsősorban az jelenti az akadályt, hogy az elmúlt 50 évben a társadalomtudományok általában, a közgazdaságtan pedig kiváltképpen kidobta magából a szövegelemzésen alapuló, spekulatív diskurzust, azt a tradíciót, amely a francia nyelvterületen még ma is létezik, tekintélyes és befolyásos, s amelyet számos állami intézmény is nagy energiával propagál.¹ A két francia marxista szerző, a filozófia és a szociológia egyetemi professzorai e tradíció nőttek fel, azt a módszertant és előadásmódot követik, amelyet Pierre Bourdieu (1930–2002) és Michel Foucault (1926–1984) neve fémjelzett egykoron: szofisztikált érvelés, szépirodalmi igényességgel megmunkált, hosszú mondatok, látványos hasonla-

1 ■ Nem véletlen, hogy a könyv magyar kiadását a budapesti Francia Intézet anyagilag is támogatta.

2 ■ Ugyanez a jellemzője Serge Audier még hosszabb, 630 oldalas monográfiájának (*Néo-Libéralisme[s] – Une archéologie intellectuelle*. Bernard Grasset, Paris, 2012.).

3 ■ A szövegszéd ezt a mondást Michael Bloomberg New York-i polgármesternek, a korábbi szupersikeres üzletembernek tulajdonítja. Hasonlóan szellemes az a másik megfogalmazás, amely Andreas Schleicher-től, az OECD egyik vezető közgazdászától származik: „Adatok nélkül csak egy vagy azok közül, akiknek véleményük van.” Köszönettel tartozom Fazekas Károlynak, aki ezt a két idézetet többször használta nyilvános előadásain.

4 ■ Marx a kapitalista gazdaság ciklikus természetét egy két-szektoros modellel elemezte.

5 ■ A *raison* szó a nagy francia filozófus alapművének (*Értekezés a módszerről*) a komplett francia címében kiemelt helyen szerepel: *Discours de la méthode pour bien conduire sa raison, et chercher la vérité dans les sciences*.

6 ■ A Google magyar nyelvű keresője a „globálrezon” kifejezést csak a jelen könyv címeént ismeri, egyetlenegy más előfordulási helyre sem utal (2013. szept. 11-i állapot).

7 ■ Ezt tükrözi vissza a készülő angol kiadás címe is: *The New Way of the World: On Neoliberal Society. An acute analysis of neoliberalism*.

tok, metaforák, szónokias lendület. Humor, irónia, illusztráló anekdoták nincsenek.² Aki nem rendelkezik társadalomtudományi PhD-fokozattal, az kevés eséllyel jut túl az első tíz oldalon.

Ahogy az amerikai *bon mot* tartja: „Istenben hiszünk. Mindenki más álljon elő az adatokkal!”³ Hát ez a könyv ennek az elvárásnak egyáltalán nem felel meg. A szerzők úgy beszélnek napjaink kapitalizmusáról, a világgazdaságról és benne (Nyugat-) Európáról, múlttról és jelenről, viszonyokról és változásokról, hogy nem közölnek egyetlen ábrát vagy táblázatot sem. A lapszámokon kívül gyakorlatilag egyetlen szám sincs a könyvben. Francia nyelvterületen kívül egyre nehezebb olvasókat találni ehhez a stílushoz. Egyébként Marxnak sem ez volt a fő módszere: *A tőke* mindhárom kötete telis-tele van statisztikával, és kulcsszerepet játszik benne egy formális matematikai modell is.⁴

Mint oly gyakran, a könyv címének és alcímének *fordításakor* (*La nouvelle raison du monde. Essai sur la société néolibérale*) a fordító és a kiadó kompromisszumra kényszerült. A *raison* szónak magyarra lefordítva önmagában nincs olyan átütő üzenetértéke, mint a francia nyelvben, ahol Descartes-nak (1590–1650) hála,⁵ része a 14 éves gyerekek alapszókincsének is. Érthető hát, hogy a magyar címbe, nyelvi újításként⁶ bekerült a globalizációra való utalás. Ez egyben hívó szó is azon potenciális vevők és olvasók számára, akik érdeklődnek egy olyan könyv iránt, amely már főcíméből sejthetően is a globalizáció kritikáját ígéri. Tegyük rögtön hozzá, a fordító – egyben a könyv kiadója –, Loppert Csaba, ezzel a hangsúly-áthelyezéssel nem torzított. A globalizáció és a neoliberalizmus a szerzők szerint is összefonódott fejlemények, sőt valójában ugyanakkor a folyamatnak a különféle dimenziói csupán. A szerzők már a könyv legelső oldalán használják a „globális verseny” kifejezést, és minden kétséget kizáróan hangsúlyozzák, hogy vizsgálódásuk tárgya valóban a globalizáció, az a szabályrendszer, amely 1980 óta meghatározza a világ gazdasági kapcsolatait, alakítja a társadalmat és átalakítja az embereket. Egyetlen mondatba foglalva tehát ez a könyv a szerzők szerint is arról szól, hogy miként szereztek meg a hatalmat a neoliberális erők.⁷

A könyv élvezetét még egy kevésbé fontos, de azért megemlítendő körülmény is nehezíti. Mint a szerzők a *Bevezetőben* őszintén feltárják, a 13 fejezetes kötet három, önmagában is terjedelmes monográfia összegyűrésaként jött létre, s így valójában ezek külön-

külön is megállnak a lábukon. Ebből azonban az is következik, hogy sok részelemzés, szövegmagyarázat, koncepcionális összefoglaló gondolat ismétlődik, ami nyilván türelmetlenné tesz sok olvasót, akit egyébként arra neveltek, hogy elejétől végéig elolvassa, amibe egyszer belekezd. Az ismétlődések azt is megnehezítik, hogy a könyvet az oktatók, kutatók és diákok kézikönyvként, eszmétörténeti tankönyvként – ahogy a német mondja *Nachschlagewerk*ként – visszatérő módon használják. A két, nyilvánvalóan hatalmas enciklopédikus tudással felvértezett szerző mindenkit megemlít, és mindenkitől bőségesen idéz – John Locke-tól (1632–1704) Milton Friedmanig (1912–2006) –, aki csak kapcsolatba hozható a liberális gondolattal. Ez a szellemtörténeti áttekintés azonban nem kellően olvasóbarát, mivel a tényszerű ismeretközlés és a pregnáns idézetek utánkölése majdhogyanem véletlenszerűen szét van szórva a könyv három részében. Még szerencse, hogy a névmutató némi-kepp enyhít ezen a gondon.

ÖSSZEESKÜVÉS-ELMÉLET?

A felületes olvasóban könnyen kialakulhat az a vélekedés, hogy a *Globalrezon* valójában nem más, mint egy könyvvé duzzasztott összeesküvés-elmélet. Itt-ott elszórva tömérdek megfogalmazás idézi úgy valamely neoliberalis szerző vagy közszereplő gondolatát, hogy attól valóban csak megrémülni lehet. Szó esik arról, hogy egyesek szerint a gyermekkereskedelmet is a piacra kell bízni, hogy a piac korlátlan uralma magyarázza a munkahelyi öngyilkosságok elszaporodását, valamint a tudatmódosító szerek elterjedését is. A neoliberalis gazdaságpolitika nem más, mint tudatos lélekmérgezés, sőt ez a legfőbb célja. A szerzők ezt itt – és sok más egyéb publikációjukban – egy Margaret Thatcher-idézzel bizonyítják: „a közgazdaságtan a módszer, a megváltoztatandó tárgy a lélek.”⁸ (406. old.)

A szerzők hosszú oldalakon keresztül mutatják be, hogy a neoliberalisok már 1947-ben a Kommunista Internacionáléra hajazó, titkos szervezetet hoztak létre, a Mont Pélerin Társaságot; hogy a liberalizmus megújulását már a harmincas évek eleje óta olyan nagy becsben tartott, anyagi forrásokkal jól ellátott kutatóhelyek támogatják, mint a genfi Institut Universitaire des Hautes Études Internationales, a London School of Economics és a Chicagói Egyetem, s mögöttük áll még a nyugati világ több száz agytrösztje is. Neoliberalis kontroll alatt áll az évente megrendezett Davosi Világgazdasági Fórum is, ahol a világ vezető politikusai, nagyvállalati vezetői és bankárai adnak egymásnak randevút. Ilyen támogatói háttér mellett persze nem csoda, hogy a nemzetközi szervezetek, az EU, az OECD, az IMF, a WTO és a Világbank is magukévá tették a neoliberalisok által kidolgozott „washingtoni konszenzus” koncepciót (279. old.). Hiszen köztudott, hogy az ott dolgozók többsége az említett egyetemeken tanult vagy

tanított. Ebben a felsorolásban megkapja a magáét a „modern baloldal” is, merthogy befolyásos vezetői, mint Tony Blair és Gerhard Schröder is, szivacs-ként szívták magukba a neoliberalizmus mételyező eszméit.⁹

A szerzők, akikről ezen a ponton most már el kell mondanunk, hogy iskoláikat, szellemi múltjukat és jelenbeli politikai állásfoglalásaikat tekintve is a francia értelmiségi baloldalhoz tartoznak, sőt ezen belül a szélsőbaloldali Attac Franciaország mozgalomhoz,¹⁰ maguk is érezték ezt a veszélyt. Előre felkészültek arra, hogy mondanivalójukat esetleg azzal söpri majd le a kritika, hogy az egész nem más, mint egyfajta összeesküvés-elmélet. Ezt a veszélyt annál is komolyabban vették, mert sok baloldali gondolkodó szerintük is csak idáig jut el az elemzésben. Vagyis a baloldalon is sokan látnak összeesküvést minden mögött, ami az elmúlt három-négy évtizedben történt a világgazdaságban. Dardot és Laval szerint azonban történeti, oksági értelemben nem lehet összeesküvéstről beszélni, mert a neoliberalis fordulat spontán módon kezdődött, „anélkül, hogy pillanatnyilag bárki is gondolt volna egy új, világméretű szabályozási formára” (237. old.). Ezen a ponton Foucault-ra¹¹ hivatkoznak, a tőle származó „szubjektum nélküli” vagy „stratéga nélküli stratégia” magyarázatra.¹² Jobban érthető módon, hegeli–marxi nyelven szólva konklúziójukat ekképpen fogalmazhatjuk át: a neoliberalisokra és a globalizáció valamennyi székértelölőjára is igaz, hogy „nem tudják, de teszik”.¹³

A recenzens olvasatában a könyv legfontosabb állításait, üzeneteit hat pontba lehet sűríteni.

1. A neoliberalizmus a liberalizmus XIX. század végi válsága nyomán született hiperracionális politikai-filozófiai válasz. A kettő között folytonosság van, de a különbségek is jelentősek, a második a rosszabb.

2. A gyakorlatban a globalizáció és a neoliberalizmus térnyerése azt jelenti, hogy a múlt század hetvenes éveitől a világ vezető országainak kormányai – akár baloldaliak, akár jobboldaliak – nyíltan a profittermelő tőke ágenseinek, szószólóinak tekintik magukat. Úgy kormányozzák az egyes országokat, mint a vállalatokat. Arra törekszenek, hogy a verseny – a külföldi és a hazai termelők közötti versenysem-

8 ■ Az idézet egyébként nem pontos. A *Sunday Times*, 1981. május 3-i számában olvasható hosszabb interjúban ez hangzott el: „If you change the approach you really are after the heart and soul of the nation. Economics are the method; the object is to change the heart and soul.” A brit miniszterelnök szavait magyarul az adott kontextusban legjobban a „mentálitás” kifejezéssel lehetne visszaadni. A „heart and soul” egyébként címadója egy 1938-ban íródott, nagyon közismert amerikai slágernek. A miniszterelnök nyilván erre is utalni akart, amikor kétszer is megismételte a kifejezést.

9 ■ Az idézőjel a szerzőktől származik (314. old.). Figyelemre méltó, hogy a nyugat-európai baloldal áruháza mint toposz Orbán Viktornál már egy 2009-es programadó tanulmányban is fellelhető. (Jobboldali korszak Európában. *Magyar Nemzet*, 2009. júl. 25.) Eszmétörténetesekre vár annak kiderítése, hogy vajon kik szállították ehhez a cikkhez a szellemi töltetet.

10 ■ Az ATTAC mozgalom 1998-ban Franciaországban Ignacio Ramonet, a *Le Monde Diplomatique* című havilap főszerkesz-

legesség tiszteletben tartásával – a nemzetgazdaságok törvényévé váljon.

3. Szó sincs arról, amit sok okos ember is gondolt¹⁴ vagy gondol, hogy ti. a neoliberálisok az állam leépítését, a *laissez-faire* világ visszaállítását tartják kívánatosnak, miként a liberálisok Adam Smithtől kezdve. Épp ellenkezőleg, a neoliberalizmus is egyfajta intervencionizmus, amelynek az a célja, hogy politikai eszközökkel a verseny uralma alá hajtja a szociális viszonyokat.

4. A liberálisok irányította világ korábban, nagyjából Ronald Reagan (1980–1988) és Margaret Thatcher (1979–90) kormányzását megelőzően, ha nem volt is tökéletesnek, a létező világok legjobbikának, a szerzők értékei szerint valónak nevezhető, annyiban elfogadható volt, hogy alapjait „a második világháború utáni, a nagy társadalmi erők között kötött kompromisszumok” adták. Addig, általánosan elfogadott volt az a szociáldemokrata alapérték, hogy a „teljes állampolgári létehez nélkülözhetetlen társadalmi javakat” újraelosztás révén kell mindenki számára biztosítani.¹⁵ Ám a neoliberális erők éppen ezt a kompromisszumot mondták fel.

5. A neoliberális politika következményeit, az emberek életkörülményeire, a társadalom egészére gyakorolt hatását nem érdemes és nem is lehet számszerűsíteni, mert a költség-haszon elemzések már a fogalmak definíciójánál eltorzulnak. A neoliberális közgazdaságtan csak a „könyvelői gondolkodásmódot” ismeri, komplex értékelésre alkalmatlan, miképpen az állami szektorra rákényszerített közbeszerzési verseny is csak egyfajta humbug.

6. A globalizáció és a neoliberális eszmerendszer pillanatnyilag – értsd a könyv első, 2009-es kiadásának megjelenésekor – minden területen olyan hegemón pozíciókkal rendelkezik, hogy megbuktatására a legcsekélyebb esély sincs. Az emberek – bár manipulálták őket – végeredményben „belsőleg azonosultak” ezzel a normarendszerrel. A neoliberális kapitalizmusnak a kirobbant pénzügyi válság nyomására sincs vége, ezt gondolni a lehető legkártékonyabb tévedés. Abban sem lehet reménykedni – mint hajdan Marx tette –, hogy létezik egy olyan, rendszeren kívüli erő (ti. a munkásosztály), amely megerő-

södve, egy későbbi időpontban képes lesz leszámolni a kapitalista rendszerrel. Mint a könyv utolsó mondatai megfogalmazzák, a szerzők szerint ma még csak körvonalai látszanak egy másik, alternatív racionalitásnak, amelyet ők közösségi gondolkodásnak neveznek.

Afentiek alapján a recenzió a régi vicc jutott eszébe, amely az autópályán a forgalommal szemben hajtó autós balekról szól. Amikor rádióján hallja a figyelmeztetést, hogy egy „őrült száguld a forgalommal szemben az autópályán”, higgadt hangon, mosolyogva csak annyit mond magában, „dehogyan egy őrült, tucatnyian mennek itt szemben a forgalommal”. Komolyra fordítva a szót, a szerzők által leírt „mindenki-meg-van-tévesztve” helyzetet másképpen is elméleti keretbe foglalhatjuk. Az angolszász tradíciókat követő tudományfilozófia fogalmi rendszerét alkalmazva konstruktívabb, ha e világnézetet a nyugati világ számos kormányát, intézményét és egyetemét uraló paradigmának tekintjük. Ennek éppen az a lényege – mint azt Thomas Kuhn (1922–1996) megfogalmazta –, hogy az egy adott korszakban uralkodó paradigma konzisztens elméleti és módszertani nézetrendszerrel kínál híveinek, amely éppen ezért széles hatókörű, serkenti az ismeretek további termelését, és javítja magyarázó, prediktív erejüket. Ha tehát mindenki ugyanazt – vagy közel ugyanazt – gondolja és mondja, akkor erre nem helyes rácsodálkozni, összeesküvést gyanítani, vagy a „nem-tudják-de-teszik” sorsszerűségére hivatkozni. Amit sokan racionálisnak gondolnak, az nem tévképzet, a globálrecon csalfa ködképe, hanem praktikus, napi szinten is kamatoztatható tudás, amelyet egyelőre nem cáfoltak meg a tudomány mértékadó reprezentánsai.

GLOBALIZÁCIÓ ÉS SPEKULÁCIÓ

A könyv nyolcadik, *A vállalkozó ember* című fejezete a szerzőknek azt a vádját alapozza meg, miszerint a neoliberális kormányzat – elsősorban Mises (1881–1973) és Hayek (1899–1992) munkássága nyomán – az emberi szubjektumot erőszakkal próbálja megváltoztatni. A neoliberális kormányok, intézmények, egyetemek mindenből vállalkozót akarnak faragni, aki ezután képes lesz kihasználni a nyereségszerzésre kínálkozó lehetőségeket. A hangsúly itt azon van, hogy nem néhány emberből, mint azt Joseph Schumpeter (1883–1950) gondolta, hanem mindenből. Csakhogy, amikor a körülmények az embereket arra kényszerítik, hogy *homo oeconomicus*sá váljanak, akkor előbb-utóbb arra is rákényszerülnek, hogy spekuláljanak. A két francia szerző egyfelől antropológiai kétkedéssel, másfelől alig titkolt erkölcsi megvetéssel idézi Miseset és az osztrák–német közgazdasági iskola másik, ma már Amerikában élő reprezentánsát, Israel Kirzner (1930–), akiknek sorait itt és most

tőjének felhívására indult el azzal a céllal, hogy kikényszerítse a „spekulációs célú” pénzügyi tranzakciók világméretű megadóztatását. A mozgalom neve is az erre utaló francia rövidítésből ered: *Association pour une taxation des transactions financières pour l'aide aux citoyens*. Ez a különadó Tobin-adó néven is ismert.

11 ■ Mint a névmutatóból kitetszik, a két szerző legtöbbször Michel Foucault-ra hivatkozik, szám szerint 65 alkalommal.

12 ■ Pierre Bourdieu magyarul is megjelent tanulmánya (A neoliberalizmus lényege. *Esély*, 1998. 6. szám) ugyanezt a magyarázatot adja. A neoliberális utópia megvalósulását „pokoli gépezetként” említi.

13 ■ Ez a sokszor idézett mondat – a német eredetiben két mondat – *A tőke* 1. könyvének, első fejezetéből származik. *Marx–Engels Művei*, 23. köt. Kossuth, Bp., 1967. 76. old.

14 ■ Konkrétan a szerzők Polányi Károly (1986–1964) nagy hatású, 1944-ben angol nyelven megjelent, de később magyarra is lefordított munkájára utalnak: Polányi Károly: *A nagy átalakulás. Korunk gazdasági és politikai gyökerei*. Napvilág, Bp., 2004.

azért érdemes felidézni, hogy ennek fényében a mai magyar olvasó még egyszer gondolja végig a hazai közéletet több éve mozgásban tartó „ki a felelős a devizahitelekért” kezdetű politikai vitát:

Mises: „Mint ahogy az egyes ember a cselekedeteiben, a vállalkozó is mindig spekulál. Cselekedeteiben igazodik a jövőhöz és a bizonytalan helyzetekhez. Sikere vagy kudarca a bizonytalan jövőbeli eseményekre vonatkozó előrelátásának pontosságától függ.”

Kirzner: „Mindannyian potenciális vállalkozók vagyunk, mert a vállalkozói szerep önmagában nem előfeltételez semmiféle, már a kezdeteknél – valamilyen vagyoni eszköz formájában meglévő javakat.” (231–232. old.)

Hogy jönnek ide a magyar devizahitelek? Hát úgy, hogy egy másik fogalmi keretből is megvizsgáljuk a „vállalkozó ember” koncepcióját. Robert Shiller (1946–), amerikai közgazdász, a 2013-as Nobel-díj kitüntetettje ugyanezt a jelenséget a „pénzügyek demokratizálásának” nevezi – úgy gondolom, teljes joggal.¹⁶ Amit a francia szerzők elembertelenedések látnak és láttatnak, az egy másik nézőpontból vizsgálva éppenséggel pozitív, előremutató és humánus. Mint Shiller írja, nincs mód arra, de nem is lenne kívánatos, hogy „visszatérjünk egy egyszerűbb, régi típusú civilizációs modellhez”,¹⁷ abba a világba, amikor csak a gazdagoknak, a társadalom tanultabb és hatalmasabb szereplőinek lehetett földjük, házuk, bankbetétjük, részvényük, életbiztosításuk stb. Ha az esélyegyenlőség pártján állunk, azt kell mondanunk, hogy minél szegényebb valaki, annál fontosabb, hogy bekapcsolódjon a pénzügyek világába. A bankok, a biztosítók, a tőzsde fő funkciója – vagy a francia szerzők nyelvi fordulatát használva: *raison d'être*-je –, hogy csökkentsék az élettel együtt járó kiszámíthatatlan, véletlen kockázatokat. Gondoljuk csak végig: készpénzből földet, lakást, esetleg gépkocsit venni vagy vállalkozást indítani bankhitel híján a szegény ember csak baráti-családi kölcsönből képes. Ha azonban a körülmények megváltoznak, és/vagy rossz vásárt csinált, magával rántja a családját, barátját is. S mivel erre a lehetőségre a család és a barátok is gondolnak, hitelt sem igen nyújtanak. Vagyis a szegény szegény marad mindörökké. Ebből a nézőpontból tekintve a pénzügyi szféra rohamos bővülése valóban a pénzügyek demokratizálódását jelentette és jelenti mindenütt: Amerikában is, Magyarországon is. A devizahitel olcsóbbá tette a hitel kamatát, és kiküszöbölte azt a kockázatot, amit a forintkamatok változása jelenthet. Cserébe viszont megjelent egy másik kockázat, a forint árfolyamváltozásából eredő. Az már egy következő probléma, hogy a körülmények változásával járó valamennyi kockázatot nem lehet úgy kiküszöbölni, hogy minden hitelfelvevő minden tranzakción csak nyerjen.

A LIBERALIZMUS MÉG ELFOGADHATÓ VOLT?

Mint a fenti felsorolásban már esett róla szó (4. pont), *A globálrezon* szerzői a thatcheri–reagani fordulathoz kötik a neoliberalizmus térhódítását. Ha ezt elfogadjuk, továbbá azt is, hogy a neoliberalizmus a liberalizmus folytatása, joggal merül fel a kérdés, hogy az a kapitalizmus, amelyet a szerzők a szociáldemokrácia sikereként jellemeznek, még elfogadható-e számukra. Erre a kérdésre a könyv nem ad választ. Ezen a logikai ponton üt igazán vissza a szerzők módszertana – ti. az adatok, a statisztikák tökéletes mellőzése. Valójában az olvasó a könyvben sehol sem kap pontos eligazítást arról, hogy a neoliberálisnak mondott rendszer általuk kiemelt jellemzői Nyugat-Európára, vagy az egész fejlett világra, netán az egész emberiségre vonatkoznak-e.

Az időbeni határ meghúzása felvet egy ellentmondást, amellyel a két francia szerzőhöz hasonlítható baloldali, marxista közgazdászok szükségszerűen szembekerülnek, ha és amennyiben elméleteik mögé táblázatokat, ábrákat, modelleket tesznek, mint ahogyan ez – például – az Egyesült Államok egyetemén szinte megkerülhetetlen.¹⁸ Fontos és tanulságos, amit erről az ellentmondásról az egyik legtekintélyesebb amerikai baloldali szerző, Thomas E. Weisskopf, a Michigani Egyetem professzora, érvelését az amerikai helyzetre leszűkítve ír: „1972-ben megjelent, *A kapitalista rendszer* című könyvem, amelyben az amerikai kapitalizmust bíráltam, a hatvanas évtizedben íródott. Akkor, amikor az a leginkább megfelelt a szociáldemokrácia elvárásainak. Akkoriban úgy érveltünk, hogy a kapitalizmus tömörked rossz dolgot eredményez, és önmaga hosszú távú működését ássa alá. Valójában bírálatunk nagyobb része ma sokkal érvényesebb az Egyesült Államokra, mint akkoriban volt. Illetve ez sem teljesen igaz, például a rasszizmus vagy szexuális megkülönböztetés terén, merthogy ezekben a dimenziókban a helyzet vitathatatlanul javult. De igaz az egyenlőtlenségeket, a fegyverkezést, a környezetszennyezést és az irracionálisat illetően. Akkor arra a következtetésre jutottunk, hogy a rendszer javítható,

15 ■ Ezt az elvont megfogalmazást egy közelmúltbeli hazai eseménnyel tehetjük érthetőbbé. A könyv magyar kiadásának megjelenését követően nem sokkal, 2013 szeptemberében Szili Katalin, az egykori MSZP-s politikus, független országgyűlési képviselő, pártja, a Szociális Unió nevében országgyűlési határozati javaslatban kezdeményezte, hogy a kormány vizsgálja meg, milyen következményekkel járna egy feltétel nélküli, születéstől halálig, állampolgári jogon járó alapjövedelem bevezetése. A feltétel nélküli alapjövedelem ötlete a baloldal értelmiség 2013. augusztusi, gödi gyűlésén is szóba került. Ott az MSZP és az LMP képviselői is azt mondták, hogy támogatják az erről szóló európai uniós szintű polgári kezdeményezést. A koncepció alapos bírálatához lásd Scharle Agota – Várad Balázs: Mivel jár, ha mindenkinek jár? *Magyar Narancs*, 2013. szept. 12.

16 ■ Robert J. Shiller: *Finance and Good Society*. Princeton University Press, Princeton, 2012.

17 ■ *Uo.* 129. old.

18 ■ Lásd például a nyilvánvalóan francia származású szerzők, Gérard Duménil és Dominique Lévy *The Crisis of Neoliberalism* c. művét (Harvard University Press, Cambridge–London, 2011), valamint David Harvey *A Brief History of Neoliberalism* c. köny-

és talán meg is fog javulni. Sok szempontból azonban az amerikai kapitalizmusnak az a korábbi változata, amelyik a hatvanas években létezett, tulajdonképpen olyan vonzó modell, amelyhez nagyon is jó lenne visszatérni.”¹⁹

Másfelől viszont, ha a kapitalista világrendszer globális értékelésére vállalkozik valaki (tehát nem csak Franciaországra vagy az USA-ra gondol az elemző), akkor azzal a ténnyel kerül szembe, hogy a hatvanas évtizedhez képest Ázsia számos országa, elsősorban a két legnépesebb birodalom, Kína és India, hatalmasat fejlődött. Nagyjából 2 milliárd ember, a Föld lakosságának 30 százaléka ma sokkal jobban él, mint a korábbi évtizedekben. Akkor ez a neoliberais világrend sikerét igazolja? Ilyesmit persze Dardot és Laval egyetlen mondattal sem állít. Vissza kell térnünk korábbi kritikai megjegyzésünkhöz: számok nélkül minden és mindennek az ellenkezője is állítható vagy sugalmazható.

SZELLEMKÉP?

Az elmúlt háromnegyed évszázadban, azóta, hogy a német Alexander Rüstow (1885–1963) egy 1938-as párizsi nemzetközi konferencián „bedobta” és önmagára is alkalmazta a neoliberális jelzőt, alig találunk olyan filozófust, közgazdászt vagy szociológust, aki ugyanezt tenné.

Egyébiránt érdemes felidézni – bár ez nincs benne a *Globalreazonban* –, milyen körülmények között született meg Rüstow fejében a gondolat, hogy el kell határolódnia a liberálisoktól. A történet még korábbra megy vissza, 1932-re, amikor meghívást kapott Németország vezető szellemi műhelye, a *Verein für Sozialpolitik* drezdai konferenciájára. Akkortájt ennek a szervezetnek az élén már hosszú idő óta az a Werner Sombart állt, aki egyfelől mint a német történeti közgazdasági iskola vezetője óriási tiszteletnek örvendett, másfelől viszont a nemzetiszocializmus gondolatának nyílt támogatója és a liberalizmus ellensége volt. (Pár hónappal Hitler hatalomra jutása előtt vagyunk.) Sombart a drezdai konferenciát saját néze-

teinek ünneplésére kívánta felhasználni, az akkor még kevésbé ismert Rüstow pedig épp ez ellen kívánt fellépni. Rüstow előadásának címével is, mondanivalójával is nagy feltűnést keltett (*Szabad gazdaság, erős állam*). Mai kifejezéssel élve úgy is mondhatnánk, ellopta a show-t Sombarttól. Élesen bírálta a protekcionista gazdaságpolitikát, az állami támogatásokat, a kartelleket – vagyis mindazt, amit a nemzetiszocialisták – és Sombart is – éppenséggel szükségesnek gondoltak.²⁰

A világháborút követően azután igen gyorsan kialakult az a ma is érvényes állapot, hogy senki sem tekinti önmagát neoliberálisnak. Ahányszor előfordul ez a kifejezés, mindig arról van szó, hogy a beszélő másvalakit, ellenségét, ellenfelét vagy versenytársát minősíti. A szabadelvű, liberális, libertariánus, ordoliberalis jelző sokak által önként vállalt – a neoliberalizmus nem. Neoklasszikus közgazdaságtan van, és olyan tudósok léteznek, akik ezt a megközelítésmódot a magukénak mondják. Neoliberais közgazdaságtan nincs.²¹ Erről a dilemmáról azonban a két francia szerző egyetlen szót sem ejt. Mint már említettük, habozás nélkül mindenkire ráakasztják ezt a megbélyegző jelzőt: az olyan baloldaliakra, mint Blair és az olyan konzervatívokra, mint Reagan. Azokra is, akik az európai egységesülés folyamatát támogatták, mint a francia szocialista Dominique Strauss-Kahn, és olyanokra is, akik ezzel élesen szemben álltak, mint Margaret Thatcher.

Ebben az eszmétörténeti kavalkádban a magyar olvasó sem csodálkozhat azon, hogy a két szélsőbaloldali francia szerző közös művének magyarországi megjelenését miképpen támogathatták pénzzel a mostani kormányhoz közel álló alapítványok,²² illetve a könyv borítóján meleg hangú, ajánló soraikkal a magyar konzervatív jobboldal olyan reprezentánsai, mint a történész Granasztói György, a közgazdász Körösi István és Róna Péter, a filozófus Magyar-Beck István, illetve Kiss Endre. Nehéz másra gondolni, mint hogy a könyv antiglobalizációs üzenete volt valamennyiük számára a hívó szó, a közös nevező.²³ A két francia baloldali szerző viszont – és ebből a szempontból mindez disszonáns – a neoliberális közgazdasági gondolkodás legvisszataszítóbb példaként említi azokat a közpolitikai lépéseket, amelyeket a 2010 utáni magyar kormány éppenséggel büszkén vállal, s amelyek mögött teljes mellszélességgel ott áll a Fidesz-kormány jobboldali szellemi holdudvara: a segélyek megkurtítását, a lineáris egykulcsos adó bevezetését, a „munka, család és hit” eszméinek megerősítése érdekében hozott intézkedéseket.

Bármilyen közhelyesen hangzik, mégis igaz: a kapitalista piacgazdaság, a fékek és ellensúlyok elvére épülő parlamentáris demokrácia (és sok esetben egészen konkrétan az amerikai típusú kapitalizmus) bal- és jobboldali bírálói rendszerint egymásra találnak. Most is ez történt. Talán csak abban van különbség, hogy minálunk – *hic et nunc* – nemcsak a „neoliberalis”, de a „liberális” jelző is szitokszóvá degradálódott. □

vét (Oxford University Press, Oxford, 2005) és Monica Prasad: *The Politics of Free Markets (The Rise of Neoliberal Economic Policies in Britain, France, Germany, and the United States)* c. monográfiáját (The University of Chicago Press, Chicago, 2006).

19 ■ Wicks-Lim, J.–Pollin, Robert (eds.): *Capitalism on Trial. Explorations in the Tradition of Thomas E. Weisskopf*. Edward Elgar, Cheltenham – Northampton, 2013. 389. old.

20 ■ Minderről még részletesebben lásd Oliver Marc Hartwich: *Neoliberalism: The Genesis of a Political Swearword*. The Centre for Independent Studies, St. Leonards, 2009. (CIS Occasional Paper 114).

21 ■ A nyolckötetes *The New Palgrave Dictionary of Economics* 2008-as kiadása sem ismeri ezt a címszót.

22 ■ Szövetség a Polgári Magyarországgért Alapítvány, Nemzeti Kulturális Alap.

23 ■ A recenziens nagyon másképpen látja a globalizációt. Lásd Antal László – Csillag István – Mihályi Péter: Magyaraz-zuk a globalizációt, *Népszabadság*, aug. 12.; Mihályi Péter: A washingtoni konszenzus jelentősége a poszt-szocialista országok számára, *Competitio*, 8 (2009), 1. szám, 5–25. old.

ÖSSZEHASONLÍTÁS ÉS KRITIKAI ÉRZÉKENYSÉG

KLANICZAY GÁBOR

Berend Nóra: A kereszténység kapujában

Zsidók, muszlimok és „pogányok”

a középkori Magyar Királyságban 1000k – 1300k

Ford. F. Romhányi Beatrix

Attraktor, Máriabesnyő, 2012. 372 oldal, 3900 Ft

Berend Nóra az ELTE-n végezte a történelem szakot, utána a párizsi École des Hautes Études en Sciences Sociales-ban folytatott posztgraduális tanulmányokat (DEA), majd a New York-i Columbia Egyetemen doktorált. Ezután a Londoni, majd a Cambridge-i Egyetemen kapott állást, jelenleg is Cambridge-ben oktat, a St. Catharine's College tagjaként. Az elmúlt két évtizedben cikkeivel, könyveivel, konferencia-előadásaival és egy nagyszabású nemzetközi kutatási projekt szervezésével komoly szakmai tekintélyre tett szert a középkorkutatásban. A most magyarul megjelent monográfia doktori disszertációjának továbbfejlesztett változata. Ez volt az első könyve, eredetileg tizenkét éve látott napvilágot angolul.¹ Nagy öröm, hogy egy értő magyar pályatárs, F. Romhányi Beatrix szakmailag és stílusban is kifogástalan fordításában e könyv most magyarul is olvasható, és így jobban bekapcsolódhat a hazai történettudományos diskurzusba. A könyv eredeti kiadásának néhány megállapítására születő szörványos és inkább negatív reakción túl ugyanis a könyv itthon jóval kevesebb visszhangot kapott, mint amit témája és külföldi sikere indokolt volna. Felvetődhet azonban a kérdés, amelyre még kitérek, hogy mondanivalója tizenkét év múltán nem veszített-e aktualitásából, frissességéből.

A könyv címe két problémakör együttes tárgyalását ígéri. Egyfelől kapcsolódik a középkori vallási kisebbségek története iránt felerősödött érdeklődéshez, másfelől e csoportok – zsidók, muszlimok és „pogányok” – kutatását egybeköti annak a „határvidékhez” a vizsgálatával, amelyet a Magyar Királyság a középkori keresztény Európában elfoglalt.² Innen a főcím, „a kereszténység kapuja”, ahol az ellenségek betörhetnek, ha nincs kellőképp védelmezve – ez volt IV. Béla fő érve, amikor a tatárok ellen akarta mozgósítani európai uralkodótársait. Ennek az érveknek nagy jövője lett a magyar és a lengyel gondolkodásban: ezek az országok hamarosan a „kereszténység védőpajzsának” (*scutum*) vagy védőbástyájának (*antemurale*) nevezték magukat.³

Berend Nóra a második kérdéssel kezdi a vizsgálódást: elmondhatjuk-e, hogy a középkori Magyarország eafféle „*frontier society*” volt (egy kicsit csikorogóan hangzik magyarul: „határvidéki társadalom”), ahhoz hasonlóan, ahogyan az amerikai Vadnyugatot jellemezte annak idején Frederick Jackson Turner?⁴ Ahelyett, hogy hagyná – mint sokan –, hogy magával ragadja egy ilyen hangzatos metafora lendülete, rögtön aprólékos kritikai vizsgálódásba kezd, mit is jelent pontosan e fogalom, és mennyiben alkalmazható a középkori Magyarországra. Ennek során szóba kerül e kategória középkor-történeti újraalkalmazása Hispánia, Wales, Kijev, Litvánia és a Szentföld leírására (ami egyúttal kijelöli a könyvben többször felhasznált összehasonlító keretet), felvetődik, milyen politikai, gazdasági, társadalmi, kulturális és vallási jelentősége volt egy ilyen „határhelyzetnek”, és nem marad el a probléma általánosabb „térleméleti” végiggondolása sem. Majd sor kerül annak mérlegelésére, mennyiben alkalmazható ez a középkori Magyar Királyságra, hogyan hozható mindez összefüggésbe az „elmara-dottságról”, a „centrum–periféria” megosztottságról korábban használatos diskurzussal. Ezután a bevezetés a „határvidék” középkori terminológiájának megvizsgálásával, a gyeprürendszer (*indagines regni*), a határjelek (*metae*) fogalom egyháztörténeti jelentései számbavételével folytatódik, majd rátér a XIII. század központi tragédiájának, a tatárjárásnak a jellemzésére a határhelyzet szempontjából. Mindez nemcsak az elemzés hasznos kiindulópontja, hanem egyféle bemutatkozás is: a társadalomtudományok kategóriáit felhasználó, kritikai elemzést várhatunk, olyan

1 ■ Nora Berend: *At the Gate of Christendom: Jews, Muslims and Pagans in Medieval Hungary c. 100 – c. 1300*. Cambridge University Press, Cambridge, 2001.

2 ■ Lásd pl. Font Márta kritikáját: *The Medieval Review*, 2002. szeptember 20. <https://scholarworks.iu.edu/dspace/bitstream/handle/2022/5249/02.09.20.html?sequence=1>. A „második kun törvényt” kapcsolatos kritikákra alább visszatérek.

3 ■ Lásd pl. Janet L. Nelson recenzióját: *American Historical Review*, 107 (2002), 1279–1280. old. és William Chester Jordan recenzióját: *Speculum*, 78 (2003), 460–461. old.

4 ■ E kérdéskörben megjelentetett egy tanulmánykötetet is: David Abulafia – Nora Berend (eds.): *Medieval frontiers: concepts and practices*. Ashgate, Burlington, 2002.

5 ■ E tárgyban azóta megjelent egy fontos forrásgyűjtemény: Artner Edgár: „Magyarország mint a nyugati keresztény művelődés védőbástyája”. *A Vatikáni Levéltárnak azok az okiratai, melyek őseinknek a Keletről Európát fenyegető veszedelmek ellen kifejtett erőfeszítéseire vonatkoznak (cca 1214–1606)*. S. a. r. Szovák Kornél, Török József és Tusor Péter. PPKÉ, Bp.–Róma, 2004.; vö. még Paul W. Knoll: *Poland as „Antemurale*

nézőpontból, amelyet a magyar történetírás eddig így nem alkalmazott.

Ennek nyomán lát hozzá a szerző a keresztények és nem keresztények viszonyának elemzéséhez. A korszakot a középkori Európában egyre kiélezettebb vallási-politikai konfliktusok jellemezték: a Szentföld iszlám alóli felszabadítására, vagyis „kifelé” irányuló kereszties háborútól és a hispániai Reconquista harcaiktól a XIII. század elejére eljutottak a „belső” vallási ellenség – a „skizmatikus” Bizánc, az eretnek délfrancia albigensek és boszniai bogumilok – elleni kereszties hadjáratokhoz, miközben ismétlődő üldözési hullámok sújtották a zsidóságot, a keresztény országokban élő legjelentősebb nem keresztény kisebbséget. Ugyanebben a korban alakult ki az a felfogás is, hogy Európa keleti határvidékén, mindenekelőtt a Baltikumban a pogányokat szintén a kereszties háborúk erőszakos eszközeivel kell megteríteni. Ezt a fejleményt a történetírás az „üldözések társadalma” jelzővel illetve,⁵ az esetleges kivételeket pedig a vallási tolerancia korai megnyilvánulásként értelmezte. Elvben a „vendégek” előtt Szent István ideje óta nyitott, a XIII. században a pogány kunok jelentős népcsoportját befogadó, továbbá a betelepülő zsidóknak jelentős privilégiumokat és fontos adminisztratív po-

Christianitatis” in the Late Middle Ages. *The Catholic Historical Review*, 60 (1974), 381–401. old.

6 ■ Frederick Jackson Turner: *The Frontier in American History*. Henry Holt, New York, 1920.

7 ■ Robert Moore: *The Birth of a Persecutive Society: Power and Deviance in Western Europe, 950–1250*. Blackwell, Oxford, 1990.

8 ■ Shlomo J. Spitzer – Komoróczy Géza: *Héber kútforrások Magyarországon és a magyarországi zsidóság történetéhez a kezdetektől 1686-ig*. MTA Judaisztikai Kutatócsoport – Osiris, Bp. 2003. (Berend Nóra e forrásgyűjteményt kéziratos formában használta); Komoróczy Géza: *A zsidók története Magyarországon*, I-II., Kalligram, Pozsony, 2012.; lásd róluk Visy Tamás kritikáját: *Prolegomena egy jövődől héber forrásgyűjteményhez*. *BUKSZ*, 2009. ősz, 234–243. old.; úó: Sok adat, kevés állítás. *BUKSZ*, 2013. tavasz, 16–26. old. A kunokkal kapcsolatban lásd Pálóczy Horváth András: *Besenyők, kunok, jászok*. Corvina, Bp., 1989.; Györfly György: *A magyarság keleti elemei*. Gondolat, Bp., 1990.; lásd róla Berend Nóra kritikáját, *BUKSZ*, 1993. 4. szám, 497–499. old.

ziciókat nyújtó Magyarország is ebbe az utóbbi csoportba látszik tartozni. Berend Nóra abból indul ki, hogy a Magyarországon kialakult összetettebb helyzet elsősorban nem az üldözés és a tolerancia ellentétpárjával jellemezhető. Ennek megvizsgálásához három, nem keresztény kisebbség – a zsidók, a muszlimok és a pogány kunok – jogi státusát, gazdasági és társadalmi pozícióját elemzi, majd a könyv második részében áttér annak a konfliktusnak a részletes tárgyalására,

amely nem keresztény voltuk miatt bontakozott ki az egyház hazai képviselői, valamint a pápaság és a Magyar Királyság között.

A történeti, demográfiai adatok számbavétele egy középkor-történeti munkában már önmagában is érdekes szakmai teljesítmény. Míg a zsidókra és a kunokra vonatkozó adatok – részben az utóbbi idők publikációinak jóvoltából⁶ – közkeletűnek számítanak, a magyarországi muszlimokról (akik a forrásokban „izmaelita” vagy „böszörmény” megnevezéssel szerepelnek) jobbára csak a középkorkutatók tudnak.⁷ Berend Nóra kellő kritikával kezeli ezeket az adatokat, nem leplezve a dokumentáció töredékességéből fakadó bizonytalanságot: a legfeljebb pár ezer magyarországi zsidó e korban akár kevesebb lehetett annál, mint amennyi egy-egy nyugati nagyvárosban, például Rouenban élt; a muszlimok lélekszáma

2000 vagy 15 000 lehetett (68. old.).⁸ A kunok esetében jogos kételyeket sorol Rogerius mester közlésével kapcsolatban, miszerint a beköltözöl kunok pontosan 40 000-en lettek volna, sőt számos kutató szerint 40 000 család költözött Magyarországra, és óvatosan bánik Pálóczy Horváth Andrásnak a településtörténet alapján kikövetkeztetett demográfiai adataival is, aki a kun népességet 70–80 000-re teszi (71–72. old.).

Az, hogy e három nem keresztény népcsoport XII–XIII. századi magyarországi életének paramétereit szisztematikusan és egymással összehasonlítva vizsgálja valaki, itt történik először a magyar középkorkutatásban (annak körütekintöl indoklásával, hogy a más, kisebb nem keresztény csoportok – az ugyancsak pogány jászok, a boszniai eretnekek – tárgyalása miatt marad ki ebből az összehasonlításból).

Mit tudunk meg mindebből? Ami a zsidóságot illeti, a korábbi szórványos információtöredékek nyomán IV. Béla korából maradtak fenn az első részletesebb adatok arról, milyen privilégiumok biztosították e népcsoport létét Magyarországon. E privilégiumokhoz a mintát néhány tőlünk nyugatra fekvő ország, mindenekelőtt Ausztria adta. Frigyes herceg rendelkezéseinek (1244), más kortárs közép-európai privilégiumoknak és IV. Béla törvényeinek (1251) részletes, szövegszerű összevetése (89–93. old.) érdekes eredményt hozott. Az átvételekkel Magyarországon szinte minden esetben együtt járt a jogok részleges szűkítése, bár így is igen jelentős védelmet adott e korban. Ami a muszlimokat illeti, be kell érünk ennél jóval kevesebbel: egy XII. századi arab utazó, Abū-Hāmid szűkszavú beszámolóival.

Váratlan eredmény – s egyben Berend Nóra könyvének egyik központi újdonsága –, hogy a közvetlenül a tatárjárás előtt befogadott, véres konfliktusok közepette távozó, majd újra betelepülő kunok életét szabályozó két nevezetes, 1279-ben kibocsátott törvény (az „első” és a „második kun törvény”) közül a másodikat alapos kritikai vizsgálódás nyomán hamisítványnak nyilvánítja. Érvei a csak XVIII. századi másolatokban fennmaradt törvény kéziratos hagyományának kései voltán és egy szemet szűrő időbeli egybeesésen alapulnak: e kéziratok épp akkor bukkantak fel, amikor egy újkori mozgalom a kunok kollektív nemesi státusának elismerésére törekedett. Mindezt részletesebben is kifejtette több, ezzel a kérdéssel foglalkozó tanulmányban.⁹ Noha ez a megállapítás, amely felülbírája a magyar középkorkutatás e kérdésben mind ez ideig vallott álláspontját,¹⁰ némi ingerültséget keltett a szakma több jeles képviselőjében, és heves vitát váltott ki,¹¹ Berend Nóra érvei engem meggyőztek.

Fontos az a megfigyelés is, hogy e három, nem keresztény népcsoport jogi státusa alapvetően nem különbözött más *hospesek* (*Latini, Theutonici, Saxones*) helyzetétől, és tanulságos összehasonlítani őket más „idegenek”, például a királynék környezete vagy más sajátos helyzetű csoportok, például a „szepesi lánzsások” jogállásával. Bár a könyvben vizsgált periódusban fokozatosan kialakul a társadalom új, hierarchikus megosztottsága – az egységesülő fő- és köznemesség, a jobbágyság, a városi privilégiumok rendszere –, az alapvető jellemző egyelőre mégis inkább a „sejtszerű” felépülés, melyben minden csoportnak megvannak a sajátos kötelezettségei és mentességei, és ehhez a zsidók, izmaeliták és kunok itt megvizsgált jogállása jó adalék.

Egy másik fontos terület, ahol Berend Nóra folytatja összehasonlító vizsgálódását, e három népcsoport szerepe a gazdasági és társadalmi életben. A zsidók és a muzulmánok esetében elsősorban az előbbi, a kunokéban pedig – és részben a muszlimoknál is – az utóbbi, vagyis katonai funkciójuk jön számításba. A távolsági kereskedelem izmaelita szereplőivel kapcsolatban vetődik fel az a sajátos probléma,

amelyet a XII–XIII. században e nem keresztény kereskedők keresztény rabszolgákkal folytatott kereskedelme jelentett az egyház számára (124–126. old.). Egy másik, gyakran visszatérő problémaforrás a pénzkölcsönzés és a zálogügylet, áttételesen az uzsora kérdése. Ez utóbbival kapcsolatban olvashatunk egy érdekes történetet arról, hogyan zálogosította el a kegyurasa alá tartozó csatári monostor reprezentatív Bibliáját a Gutkeled-nem feje a vasvári Farkas zsidónak egy kölcsön fejében. Ez utóbbi azután nyilván nem kapta vissza a kölcsönt, ezért eladhatta a Bibliát, amely végül az admonti apátság könyvtárába került. A könyvben jól összeállított adatsort találhatunk az izmaelita és zsidó pénzváltók (*monetarii*), valamint kamaraispánok (*comites camere*) működéséről, amit néhány, Ausztriából jött zsidó tisztségviselő (Teka, Henel) egyéni portréja egészít ki. A zsidó tisztségviselők foglalkoztatása e korban újabb, igen érzékeny konfliktus-zóna lett a pápasággal való viszonyban, amely e téren szigorú tilalmat kívánt bevezettetni, hogy megakadályozza a nem keresztények udvari méltóságviselését, amit a magyar királyok vonakodtak teljesíteni.

A XIII. századi magyarországi pénzügyletekről, kereskedelemről, városiasodásról és a királyi gazdaságpolitika szerepéről Hóman Bálint, Fügedi Erik és Szűcs Jenő elemzései nyomán talán plasztikusabb képet is lehetett volna formálni,¹² viszont Berend Nóra leírása számos új megfigyeléssel gazdagítja a képet. Újra és újra hangsúlyozza: Magyarország nem állt egyedül ezzel a jelenséggel, hasonló konfliktusforrást jelentett más közép-európai vagy nyugati országokban is a zsidók és a muszlimok udvari méltósággá válása. A legtanulságosabb e tekintetben az ibériai helyzet, ahol a zsidók és a muszlimok a magyarországinál jóval jelentősebb lélekszámmal voltak jelen a népességben, s ahol a XIII. században, különösen IV. Béla kortársa, X. (Bölcs) Alfonz kasztíliai király (Alfonso El Sabio) törvényhozása (*Siete Partidas*) igen részletes szabályozást próbált kidolgozni e kérdésekre. Ugyanakkor Berend Nóra vitába száll „azzal a visz-

9 ■ Karácsonyi János: Kik voltak s mikor jöttek hazánkba a bőszőrmények vagy izmaeliták? *Ertekezések a történeti tudományok köréből a II. osztály rendeletéből*, 23 (1913), 7. szám, 483–498. old.

10 ■ Itt van az egyetlen (de szórákozott) fordítási hiba, amit a könyvben találtam: „kevesebb mint 2000 és több mint 15 000 közé tehetnénk” (ezt oldjátok meg, matematikusok!). Helyesen: egyesek szerint kevesebb mint 2000, mások szerint valamivel több mint 15 000.

11 ■ Berend Nóra: Az 1279-i kun törvények szövege és keletkezési körülményei. In: *A Jászkunság kutatása 2000*. Szerk. Bánkiné Molnár Erzsébet. A Jász Múzeumért Alapítvány, Jászberény-Kiskunfélegyháza, 2002. 147–153. old.; uő: Forging the Cuman Law, Forging an Identity. Megjelenés előtt in: Janos M. Bak – Patrick Geary – Gábor Klaniczay (eds.): *Manufacturing a Past for the Present. Forgery and Authenticity in Medievalist Texts and Objects in Nineteenth-Century Europe*. Brill, Leiden, 2014.

12 ■ Györffy: *A magyarság keleti elemei*, 281. old.; Pálóczi Horváth: *Besenyők, kunok, jászok*, 68. old.; Szűcs Jenő: *Az utolsó Árpádok*. Osiris, Bp., 2002. 303. old.; Zsoldos Attila: *Az Árpádok és alattvalóik. Magyarország története 1301-ig*. Csokonai, Debrecen, 1997. 174. old.

sza-visszatérő elképzeléssel, hogy IV. Béla azért adta volna ki 1251-es kiváltságlevelét a zsidók számára, mert rájuk akart támaszkodni az ország gazdaságának újjáépítésében a tatárjárás után”, s hogy a tolerancia „gazdasági szükségszerűséből származhatott” (147. old.). Magyarázata meggyőzően hangzik: inkább arról volt szó, hogy e téren a magyar uralkodókat már hosszabb ideje a minden hasznosítható erőforrást bevonni próbáló pragmatikus gondolkodás jellemezte. Érdekes téma e három népcsoport jelenléte a mezőgazdaságban. A zsidók gazdasági szerepéről kialakított sztereotip képet árnyaló, a soraikból kikerülő földbirtokosokról fennmaradt adatok mellett e kérdéskör elsősorban a harmadik népcsoport, a kunok szempontjából érdekes. Az ő félig-meddig nomád életformájuk és az állattenyésztésben, valamint a földművelésben betöltött szerepük, erőszakos földfoglalásaik, fokozatos telepedésük továbbra is fontos kutatási probléma.¹³

Végül, a társadalmi szerepek sorában foglalkozni kell a katonáskodással, amely a muszlimokkal kapcsolatban is fontos lehetett (s talán hozzájárult ahhoz, hogy a tatárjárás szinte teljesen elpusztította őket), a kunok befogadásában pedig ez játszotta a legfontosabb szerepet. A kunok a későbbiekben épp e miatt a katonai funkció miatt jelentettek meg-megújuló problémát: részvételükkel a IV. Béla és V. István közötti pártharcokban, később pedig IV. (Kun) László elleni lázadásukkal, amikor kiderült, hogy önálló tényezőként is felléphetnek, olyanok, mint a „kétélű fegyver” (146. old.) – az ő merényletük okozta 1290-ben IV. László halálát.

A három, nem keresztény népcsoport gazdag összehasonlító leírása után a könyv második fele azokat a konfliktusokat veszi sorra, amelyek a zsidók, a muszlimok és a kunok helyzete, megítélése körül bontakoztak ki a pápaság és a magyar királyok között a XIII. században. A Szentszékhez fűződő kapcsolatok története jól ismert a magyar kutatásban: Berend Nóra támaszkodhatott itt a Fraknoi Vilmos, James Ross Sweeney, Érszegi Géza, Zombori István által

13 ■ Langó Péter: Kun László kun törvényei: Megjegyzések a kunok jogállásáról a középkori magyar források tükrében. In: *Jászok és kunok a magyarok között. Ünnepi kötet Bánkiné Molnár Erzsébet tiszteletére*. Szerk. Bathó Edit, Ujváry Zoltán. A Jász Múzeumért Alapítvány, Jászberény, 2006. 60–77. old.; Berend Nóra könyvének 2013. februári bemutatásakor a Történettudományi Intézetben Zsoldos Attila is bírálta ezt a javaslatot.

14 ■ Hóman Bálint: *Magyar pénztörténet 1000/1325*. MTA, Bp., 1916. (repr. Maecenas, Bp., 1991.); Fügedi Erik: Városok kialakulása Magyarországon. In: uő: *Kolduló barátok, polgárok, nemesek. Tanulmányok a magyar középkorról*. Magvető, Bp., 1981. 57–88. old.; Szűcs: *Az utolsó Árpádok*

15 ■ E kérdéskörrel a CEU Medievalisztika tanszéken Ljubljánovicz Kyra készít doktori disszertációt.

16 ■ Fraknoi Vilmos: *Magyarország egyházi és politikai összeköttetései a római Szent-Székekkel*. Szent István Társulat, Bp., 1901–1902.; James Ross Sweeney: *Papal-Hungarian Relations during the Pontificate of Innocent III, 1198–1216*. PhD-értekezés, Cornell University, Ithaca, N. Y., 1971.; Érszegi Géza: *Eredeti pápai oklevelek Magyarországon (1199–1417)*. Kandidátusi értekezés, Bp., 1989.; Zombory István (szerk.): *Magyarország és a Szentszék kapcsolatának ezer éve*. METEM, Bp., 1996.

összegyűjtött dokumentációra,¹⁴ ugyanakkor mindehhez hasznos kiegészítést szolgáltatott a nemzetközi kutatás, Peter Linehan, Jean Richard, Shlomo Simonsohn munkássága is.¹⁵ Ez a kettős háttér teszi lehetővé számára, hogy európai összehasonlításban tegye fel és elemezze a kérdést: Vajon „a pápák a Magyar Királyság baráti jótéveői voltak, ahogy több kutató vélte, vagy éppenséggel annak a politikának a fő alakítói és terjesztői, amely a kereszties hadjáratokat és a nem keresztények üldözését a keresztény társadalom lényegi elemévé tette?” E kérdés másik oldala: Elmondható-e, hogy a magyar uralkodók e téren „engedékenyebbek voltak”, mint más európai uralkodók, megfigyelhető-e náluk „a sztyeppei uralkodókra jellemző vallási türelem”, vagy inkább egyfélé közönyt mutattak a vallási kérdések iránt? (169. old.)

Berend Nóra ahelyett, hogy felkarolná e hangzatos alternatívák valamelyikét, aprólékos kritikai eszmefuttatások sorával próbálja meg elhelyezni a pápaság Magyarországgal kapcsolatos megnyilatkozásait a helyi konfliktusok rendszerében. Ebből kiderül, hogy a nem keresztények kérdése többnyire csupán eszköz volt az egyház és a királyság hatalmi játszmájában. A különböző magyar uralkodóknak címzett nagyszámú pápai rendreutasítás, megrovás, követelés általában egy-egy ambiciózus esztergomi érsek kifejezett kérésére született meg. Az 1220–30-as években Róbert veszprémi püspök, majd esztergomi érsek nevéhez kapcsolható számos ilyen kezdeményezés. Ő volt az, aki III. Honorius és IX. Gergely előtt a II. András környezetét befolyása alá vonó „muszlim veszély” rémképét festete, és kifogásolta a zsidók közhivatali alkalmazását. E vádaskodások, kiközösítések sora, valamint az ez ügyben Magyarországra küldött pápai legátus, Pecorari Jakab tevékenysége szerepet játszott például 1233-ban az egyháznak újabb kiváltságokat biztosító beregi egyezmény megkötésében. Róbertéhez hasonló markáns politikai szerepet töltött be egy fél évszázaddal később Lodomér esztergomi érsek, a kunokkal szövetséges IV. (Kun) László király egyik leghevesebb ellensége, aki Fermói Fülöp pápai legátussal együttműködve éveken át küzdött pogányként megbélyegzett uralkodója ellen. II. András vagy Kun László konfliktusait, viszontagságos történeteit Pauler Gyula vagy Karácsonyi János óta részletesen tárgyalta, elemezte ugyan a magyar történetírás,¹⁶ de a pápasággal fenntartott kapcsolat ilyen instrumentalizálásáról és a nem keresztényekkel kapcsolatos növekvő intolerancia napi politikai felhasználásáról újszerű, olvasmányos összképet kapunk Berend Nóra könyvéből. Berend egyúttal árnyalja a Kun Lászlóról történetírásunkban uralkodó szélsősegesen negatív képet, bemutatva, hogy az egyházzal fennálló konfliktusai ellenére nem tekinthető „pogánynak”, ő is támaszkodott egyházi intézményekre és személyekre. Ami pedig szövetségét illeti a kunokkal, ez összehasonlítható a Magyarországtól keltre fekvő keresztény államoknak, például Grúziának

vagy a Rusz fejedelemségeknek a nomád népekkel kialakított szövetségi politikájával.

Külön említést érdemel ebben a kontextusban IV. Bélának a pápasággal kapcsolatos politikája, azon ritka esetek egyike, amikor nem az egyház, hanem az uralkodó próbálta – végül is látható eredmény nélkül – használni a pápaságot: a keresztény uralkodók mozgósítására a mongol fenyegetés ellen. Ebben a kontextusban, IV. Béla segélykérő leveleiben fogalmazódik meg a „kereszténység kapuja” ideológia – amelyből hamarosan kifejlődik a „védőbástya”, illetve a „védőpajzs” magyar és lengyel eszmeköre. Érdekes, hogy a közép-európai kutatásban megszokott magyar–lengyel összehasonlítást Berend Nóra párhuzamba állítja a meglepő hasonlóságokat mutató hispaniai Reconquista retorikájával (177–183. old.).¹⁷

A nem keresztényekkel kapcsolatos egyház-politikai konfliktusok után a könyv két lezáró fejezete mentalitástörténeti és vallástörténeti problémákkal foglalkozik: a források tanúsága szerint hogyan viszonyultak a nem keresztényekhez a XIII. század Magyarországon? Milyen kategóriákkal jelölték, milyen előítéletekkel vették körül őket, milyen dokumentumok maradtak fenn a velük szembeni erőszakról, üldözésekről, milyen szerepet játszottak e negatív megítélés terjesztésében az egyház képviselői? Az adatok sora (mondhatjuk: szerencsére?) nem nagyon hosszú. Az sem igaz azonban, hogy például a zsidók elleni vérvádra ne lett volna példa a középkori Magyarországon. És tudjuk, hogy a kunok első betelepődését a tatárjárás előtt milyen véres, a kiűzésükhöz vezető konfliktus követte.

A kunokkal kapcsolatban itt érdemes szót ejteni egy sajátos kétértelműségről is. Miközben nemcsak az egyház, hanem bizonyára a lakosság egy jelentős része is idegenkedett, félt ettől a harcias keleti, nomád, pogány néptől, Kun László környezete bizonyos rokon vonzalmat is érezhetett irántuk, és jelenlétük szélesebb körben felidézhetette a honfoglaló nomád magyarok krónikáiban megénekelte emlékét. Ez – nézetem szerint – kifejezésre juthatott a szitytya–hun–magyar rokonságról, sőt azonosságról ebben az időben formálódó elképzelésekben, például Kézai Simon krónikájában, vagy a keleties „kun” viselet egyféle divattá válásában, amiről külföldi krónikások is beszámoltak.¹⁸ Berend Nóra e kérdésben is kritikusan viszonyul a „bevett” nézetekhez (egyebek között azokhoz is, amelyeket e sorok szerzője megfogalmazott a hun–szitytya divatok képviselőinek „szándékolt barbárságáról”¹⁹), és gondos elemzéssel boncolgatja a keleties viseletek és a magyarok pogány múltjára vonatkozó elképzelések mögött felismerhető különböző motivációkat (220–225. old.).

A nem keresztények negatív vagy kétértelmű megítéléséről fennmaradt források után a könyv rátér a keresztény térítő törekvések bemutatására. Ez ismét „nagy téma”, amelyet a nemzetközi történetírás igen sokat tárgyalt a közelmúltban, és amellyel Magyarországon meglepően keveset foglalkoztak.²⁰ Érdekes

és alig ismert epizód e történetben, hogy milyen „agresszív törvénykezéssel” próbálták a muszlimokat, e nálunk elhanyagolható kisebbséget szegregálni, és kereszténységre téríteni a XI–XII. század fordulóján (e téren a pápaság útmutatásait nyilvánvalóan a sokkal súlyosabb konfliktust jelentő ibériai példák befolyásolták – hasznos, hogy Berend Nóra ezeket jól ismeri). A zsidók áttérítésére irányuló XII. és XIII. századi nyugat-európai törekvéseket csak nyomokban lehetett felteni Magyarországon,²¹ a kunokkal kapcsolatos XIII. századi térítés történetéről s az új kolduló rendek ebben játszott meghatározó szerepéről viszont bőséges írásos és régészeti források maradtak fenn. Az eddigi – Makkai László, Ioan Ferent 1930-as évekbeli munkáira támaszkodó²² – ismereteinket új szempontok és friss nemzetközi szakirodalom alapján összefoglaló elemzés e kérdéskör jelenleg legalaposabb tárgyalását nyújtja.²³ (Kevés az olyan fontos szakmunka, amelyik elkerülte Berend Nóra figyelmét, itt mégis akad egy, Simon Tugwell munkássága a Domonkos-rend XIII. század eleji magyarországi térítő tevékenységéről.²⁴)

A térítő törekvések másik oldala: hogyan alakult a nem keresztény kisebbségek vallásgyakorlata, hitrendszere ilyen körülmények között, milyen formában élt tovább eredeti vallásuk, a szinkretizmus, a keveredés, az asszimiláció milyen formáiról adnak hírt a források? Ezzel foglalkozik a könyv utolsó fejezete, ahol részletes képet kapunk a zsidó és muszlim vallásgyakorlat tárgyi és írásos emlékeiről, s e magyarországi kisebbségek saját mitoszairól (*Hungaria* mint Hágár földje, vagy az egykor itt járó térítő muszlim tudósok legen-

17 ■ Peter Linehan: *The Spanish Church and the Papacy in the Thirteenth Century*. Cambridge University Press, Cambridge, 1971.; Jean Richard: *La papauté et les missions d'orient au Moyen Age (XIII-XV siècles)*. École française de Rome, Roma, 1977.; Shlomo Simonsohn: *The Apostolic See and the Jews: History*. PIMS, Toronto, 1991.

18 ■ Pauler Gyula: *A magyar nemzet története az Árpádok korában*, 1899. (Reprint Allami Könyvterjesztő Vállalat, Szeged, 1984.); Karácsonyi János: A mérges vipera és az antimoniális. Képkép Kun László idejéből. *Századok*, 11 (1910), 1–24. old.

19 ■ Nora Berend: *Défense de la Chrétienté et naissance d'une identité*. Hongrie, Pologne et péninsule Ibérique au Moyen Age. *Annales HSS*, 58 (2003), 1009–1027. old.

20 ■ Szűcs Jenő: Társadalomelmélet, politikai teória és történelmszemlélet Kézai Simon *Gesta Hungarorum*ában. *Századok*, 107 (1973), 569–643., 823–878. old.; Klaniczay Gábor: The Myth of Scythian Origin and the Cult of Attila in the Nineteenth Century. In: Gábor Klaniczay – Michael Werner – Ottó Geccser (eds.): *Multiple Antiquities – Multiple Modernities. Ancient Histories in Nineteenth Century European Cultures*. Campus Verlag, Frankfurt – New York, 2011. 185–212. old.

21 ■ Klaniczay Gábor: Daily Life and the Elites in the Later Middle Ages. The Civilized and the Barbarians. In: Ferenc Glatz (ed.): *Environment and Society in Hungary*. MTA TTI, Bp., 1990. 75–90. old. (Berend Nóra itt szerintem egy kicsit félreérti álláspontomat, amely lényegében nem különbözik attól, amit ő a könyvében kifejti.) Vö. még: Nora Berend: Medieval Patterns of Social Exclusion and Integration: The Regulation of Non-Christian Clothing in Thirteenth-Century Hungary. *Revue Mabillon*, N. S. 8 [69] (1997), 8. szám, 155–176. old.

22 ■ Karl F. Morrison: *Understanding Conversion*. University Press of Virginia, Charlottesville–London, 1992.; Ian Wood: *The Missionary Life. Saints and the Evangelisation of Europe, 400–1050*. Harlow, Longman, 2001.; Guyda Armstrong – Ian Wood (eds.): *Christianizing Peoples and Converting Individuals*. Brepols,

dája). Két apróbb bíráltni való van ebben az elemzésben. Az egyik a „külső” és „belső akkulturáció” fogalmának alkalmazása, amely az 1990-es években még sűrűn használatos volt, de az utóbbi évtized kutatása elfordult tőle, kétségbe vonva magyarázó értékét.²⁵ A másik a honfoglaló magyarok és más nomád népek (pl. a kunok) „samanizmusa” – ezt a jellemzést az újabb néprajzi-antropológiai kutatások – például Pócs Éva munkái – megkérdőjelezzik, Berend Nóra azonban még a korábbi konszenzus jegyében ír róla (267. old.).²⁶ Mindezzel együtt is érdekes, jól informált elemzést ad e nem keresztény kisebbségek vallási életéről, szokásairól, lassú beolvadásukról.

Ismertetésem címében a könyv két fő erényét emeltem ki. Ez a munka jól példázza az összehasonlító történeti vizsgálódás sokféle tanulságát: összehasonlítja három, nem keresztény csoport magyarországi sorsát; összeveti e csoportok itteni történetét azzal, hogyan alakult sorsuk máshol Európában; és minden további részétmát (uzsora, társadalmi szegregáció, hitvita, térítés) ugyancsak egy jól végiggondolt összehasonlító kontextusban elemez, ahol – a magyarországgal összevethető „határhelyzet” miatt – a különösen releváns ibériai példák kerültek a központi helyre.

E ponton említést érdemel Berend Nóra újabb nagyszabású összehasonlító vállalkozása: 2002 és 2006 között nemzetközi kutatócsoportot szervezett a kora középkori „krisztianizáció” és „államalapítás”

összehasonlító vizsgálatára három skandináv királyság (Norvégia, Dánia, Svédország), három közép-európai királyság (Lengyelország, Csehország és Magyarország) és a Kijevi Rusz kutatóinak bevonásával. A gondosan megtárgyalt, egyeztetett összehasonlító szempontrendszer szerint lefolytatott vizsgálódásban minden országból egy-egy történész, régész és művészettörténész vett részt. E többéves, mintaszerű összehasonlító kutatás eredménye lett a húszszerű tanulmánykötet 2007-ben,²⁷ amely joggal nevezhető mérföldkőnek a Közép-Európával kapcsolatos összehasonlító történeti kutatásban. E kutatások tudományos háttéréről egyébként nemrég Berend Nóra újabb tanulmányválogatást is kiadott.²⁸ Mindehhez a sikeres további munkához az itt ismertetett könyv, *A kereszténység kapuja* fektette le az alapokat.

Befejezőként egy szó a kritikai érzékenységről: több példát említettem, ahol látható, Berend Nóra minden felvetődő kérdést, minden bevett értékelést, minden megoldandó problémát józan kritikai mérlegeléssel közelít meg, üdítően félredobva a magyar történettudományban szokásos túlzott tekintélytisztelést, bátran és élesen vetve fel újszerű értékeléseket, például a második kun törvény hamisított voltának hipotézisét. És a könyv, nem utolsósorban, élvezetes, fordulatos olvasmány. □

Turnhout, 2000.; Alan Murray (ed.): *Crusade and Conversion on the Baltic Frontier 1150–1500*. Ashgate, Aldershot, 2001. Egy magyar kivétel a közelműltből Koszta László idén megvédett doktori disszertációja.

23 ■ E témakörrel részletesen lehet olvasni Jean-Claude Schmitt most magyarra is lefordított 2006-os könyvében: *A zsidó Hermann megtérése*. L'Harmattan, Bp., 2013. Berend Nóra az erre vonatkozó adatokat nem is itt, hanem az asszimilációval foglalkozó utolsó fejezetben (258–260. old.) tárgyalja.

24 ■ Makkai László: *A milkói (kun) püspökség és népei*. Debrecen, 1936.; Ioan Ferent: *A kunok és püspökségük*. Ford. Domokos Pál Péter. Szent István Társulat, Bp., 1981. [1933].

25 ■ Ugyanerről részletesebben írt Berend Nóra: *The Mendicant Orders and the conversion of pagans in Hungary*. In: *Alle frontiere della Cristianità. I frati mendicanti e l'evangelizzazione tra '200 e '300*. Atti del XXVIII Convegno internazionale. Assisi, 12–14 ottobre 2000. CISAM, Spoleto, 2001.

26 ■ Simon Tugwell: Notes on the life of St. Dominic. *Archivum Fratrum Praedicatorum*, 68 (1998), 98–110. old.; ugyanő az azóta eltelt években, ugyanebben a folyóiratban szinte évente publikált erre a témakörre vonatkozó újabb kutatásokat.

27 ■ Akkulturáció - XX

28 ■ Pócs Éva: A magyar samanizmus a kora újkori forrásokban, In: *Ősök, táltsok, szentek. Tanulmányok a honfoglaláskor és Árpád-kor folklórájáról*. Szerk. Pócs Éva, Voigt Vilmos. MTA Néprajzi Kutatóintézete, Bp., 1996. 77–120. old.; uő: Néhány új szempont a regélés és a regésének kutatásához. In: *Az idő rostájában. Tanulmányok Vargyas Lajos 90. születésnapjára*. Szerk. Andrásfay Bertalan, Domokos Mária, Nagy Ilona. L'Harmattan, Bp., 2004., II. köt., 285. old.

29 ■ Nora Berend (ed.): *Christianization and the Rise of Christian Monarchy. Scandinavia, Central Europe and Rus' c. 900–1200*. Cambridge University Press, Cambridge, 2007.

30 ■ Nora Berend (ed.): *The Expansion of Central Europe in the Middle Ages*. Ashgate, Surrey, 2012.

„SPIRITUS UBI VULT, FLAT”

MAROSI ERNŐ

Pócs Dániel:

A Didymus-corvina

Hatalmi reprezentáció Mátyás király udvarában

MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont,

Művészettörténeti Intézet, Budapest, 2012.

464 old., 167 fekete-fehér illusztráció,

16 színes tábla, 4000 Ft

A régen várt monográfia szerzője a kötet előszavában munkájának egészen csinos történetéről számolhat be, amelyet az irodalomjegyzékben nem kevesebb, mint kilenc, általa jegyzett – részben már a téma elágazásaira is kitérő – tétel dokumentál. Általában egyetemi tanszékek és doktori iskolák rémei azok a szakdolgozatok, amelyek egyazon témát tárgyalják a szemináriumi feladattól kiindulva egészen a tudományos fokozatszerzésig. Bármennyire indokolt lehet az ilyen idegenkedés (olykor a tilalom is), itt az ellenpélda, mert a munka igazolja a „mind mélyebbre ásás” értelmét. A recenzensnek, aki nyugtázza az elismerést azért, hogy 1999/2000-ban, a szakdolgozat angol nyelvű közlése idején (*Acta Historiae Artium* XLI) „kitartó elszántsággal megvárta [a kézirat] elkészültét”, van erkölcsi alapja arra, hogy *understatement*-nek minősítse azt a közlést, hogy „[e]gyes pontokon természetesen az újabb szakirodalom szükségessé, az újabb ismeretek pedig lehetővé tették egyes részletek pontosabb kidolgozását” (5. old.). – Még hogy „egyes pontokon” és „egyes részletek”? A két publikációnak már a tartalomjegyzék-szintű áttekintése is tanúsítja a szerkezeti logika megőrzése mellett az alapos továbbfejlesztő munkát.

Az 1999-ben publikált tanulmány alapszerkezete lényegében változatlanul jelenik meg a 2012-es monográfiában, mert elvi kérdés, hogy az elemzés szisztematikusan haladjon előre tulajdonképpen egyetlen tárgyának, a kódex címodalával szembeni frontispiciumnak (f. 2r) az értelmezésében. Az elemzés menete: a nagy forma (II. *A festett architektúra*), a részletek (III. *A lélek útja*), majd a következtetés a világnézeti-filozófiai és a kortörténeti összefüggésekre (IV. *Szentlélek a könyvtárban*). Ez a triadikus tagolás meglehetősen pontossággal idézi fel Panofsky jól ismert, sokat vitatott, ám a gyakorlatban ritkán alkalmazott táblázatának szemléleti fokozatait (preikonografikus leírás: stílustörténet; ikonográfiai elemzés: a típu-

sok története; ikonológiai elemzés: a kulturális jelenségek története). A záró következtetés: „A ficinói neoplatonikus filozófia elemei, illetve Landino Dante-kommentárjának szerkezete és filozófiai háttere, valamint a firenzei falképfestészet hagyományai és a kortárs miniatúraművészetnek az összetett narratív struktúrák bemutatására kidolgozott módszerei együtt határozzák meg a Didymus-corvina címlap-miniatúrájának jelentését.” (265. old.).

A filozófiai és a vizuális hierarchia megfeleltetése egyben jól jellemzi a szerző állásfoglalását a módszer kérdésében. Pócs Dániel azok közé tartozik, akik viszolygva fogadják az álnaivitást, amelyet a Panofsky-tabella a kutatótól, az értelmezőtől megkövetel; mintha az elemzés közben el lehetne feledkezni a meglévő ismeretekről és a megszerzett jártasságról, és minden esetben végig kellene járni az ismeretszerzés számléltárját az interpretáció egymást követő fázisaiban. Pócs a Didymus-frontispicium minden elemét úgy tárgyalja, hogy az ikonográfiai azonosításhoz azonnal hozzákapcsolja az ikonológiai kontextus elemzését. Ezt az eljárást követeli meg mindenekelőtt az, hogy a harmadik szinten az „ikonológiai” elemzés célja az alapvetően történeti, időhöz kötött és az időben nem ismétlődő szituáció megvilágítása. Ebben a szituációban fontos szerepet kapnak a nyugati és a keleti egyház remélt uniójára vonatkozó tárgyalásokban központi jelentőségű, az apostoli hitvallás *filioque* szövegfordulatára koncentráló teológiai viták a Szentlélek eredetéről, továbbá a patrisztikai irodalom felértékelődése e viták során, aminek politikai jelentősége is volt az unió létrejöttében érdekelt Magyar Királyság szempontjából. Ezt tudatosítja a *Bevezető* is: „arra törekedtem, hogy a monografikus feldolgozás során ne csak a stíluskritika vagy az ikonológia adta megközelítési lehetőségeket alkalmazzam, hanem figyelembe vegyem a filológia és a filozófiatörténet, valamint a politikatörténet és a politikaelmélet szempontjait, összefüggéseit is.” (14. old.) Az ikonológiai módszer kritikájának kiindulópontja eszerint az a szándék,

1 ■ Modena, 2002. (vö. Monok István [szerk.]: *A holló jegyében. Fejezetek a corvinák történetéből*. Corvina – Országos Széchényi Könyvtár, Bp., 2004. [www.corvina.oszk.hu/studies/hollo_hun.pdf]); Firenze, Villa I Tatti, 2007. (vö. Péter Farbaky – Louis A. Waldman [eds.]: *Italy & Hungary. Humanism and Art in the Early Renaissance*. Villa I Tatti – Officina Libraria, Firenze–Milano, 2011.); Budapest, 2008. (vö. Farbaky Péter et al. [szerk.]: *Hunyadi Mátyás, a király. Hagomány és megújulás a királyi udvarban*. Budapesti Történeti Múzeum, Bp., 2008).

hogyan az elemzés történeti forráskritikaként működjék.

A monográfia bevezetésében feltett kérdések mind történeti jellegűek. Ilyen mindenekelőtt Gerevich Tibor ítélete Mátyás király udvari művészetéről, amely szerinte „a magyar művészet történetének egyik tragikus pontja, mert a pompás fejlődést a külföldi miniátorok favorizálásával és külföldi codexek nagymértvű importjával megakasztotta”. Pócs Dániel elemzésének középpontjába ezzel szemben Mátyás hatalmi reprezentációja került. „A »nemzeti« stíluskarakterek vizsgálata helyett a hatalmi szimbolika értelmezése egyben ahhoz is hozzájárul, hogy a Didymus-kódexet ne csak a magyarországi művészettörténetben, de a magyarországi kultúrtörténetben is méltóképpen elhelyezhessük.” (17. old.)

Ezt a célt szolgálja, hogy a kódexet szövegével együtt vizsgálja – szemben a corvinakutatásban uralkodó hagyománnyal, amely „többé-kevésbé tudatosan kizárta a corvinák miniatúráinak vizsgálatából a kódexek szövegeinek értelmezését, illetve a szövegek vizsgálatát pusztán filológiai problémának tekintette” (15 old.). Erre a vizsgált kódex – egy korproblémák ösztönözte szövegválogatás – kiváló alkalmat kínál, s lehetővé teszi olyan történeti kérdések vizsgálatát, mint amilyen a miniátorok szövegismeretének, a különböző felhasználói csoportok szempontjainak vagy a humanisták és az uralkodó viszonyának a kérdése. A kérdések módszeres megfogalmazásában a szerzőt segítette 1999-es tanulmányának gyors szakirodalmi recepciója, amely jelezte, hogy a Mátyás-kori udvari művészet kutatásában és azon belül különösen a kodikológiában ideje a módszertani megújulásnak.

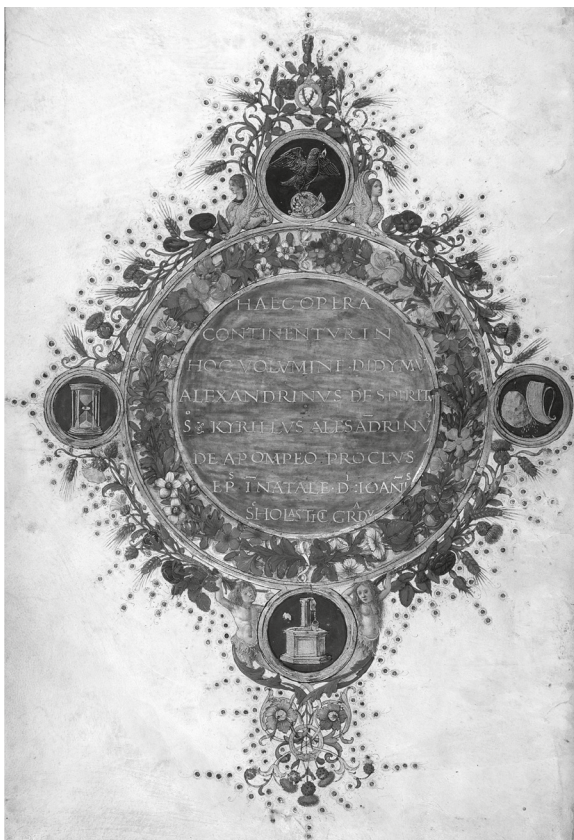
Az Országos Széchényi Könyvtár 2002-ben *Uralodók és corvinák* címmel rendezett jubileumi kiállítást alapításának (azaz: Széchényi Ferenc utólag, 1808-ban szentesített alapítólevele keltének) 200. évfordulóján. A kiállítás koncepciójába belejátszott a nemzeti könyvtár hagyományához tartozó historizáló tendencia, amely szerint az alapítás a nemzeti újjászületés reformkori ideológiájának keretében értelmezhető. Az öskeresés, amely úgyszólván minden nemzeti kulturális intézmény (tudós társaság, avagy akadé-

mia, egyetem, nemzeti könyvtár és múzeum) előzményét Mátyás korára vetítette vissza, előbb alapozta meg (a *Risorgimento* magyar párhuzamaként) a nemzet politikai újjászületésének, illetve feltámadásának gondolatát, mint a művelődés- és művészettörténeti reneszánszét (*Rinascimento*), amelyet utóbb magába is olvasztott az eredetileg a rendiségen alapuló újjászületés. A hatalmi reprezentáció Pócs Dániel interpretációjának középpontjába állított gondolata, így a nemzeti könyvtár elgondolásának ideológiájaként

is kapóra jött. (Melléte szól, hogy Mátyás halála után az utódlásban mellőzött természetes fiától, Corvin Jánostól az ellenük küldött Fekete Sereg – atyjának zsoldoscsapata – a győztes csatában nemcsak a nyilvánvalóan közjogi jelentőségű koronázási jelvényeket vette vissza, hanem a könyvtárnak nyilván hasonlóan értelmezett kötetét is – aligha lehetett szó csupán drága luxustárgyakról.) A 2000-es évtized hazai és nemzetközi kiállításai és – a részben hozzájuk kapcsolódó, részben tőlük független – konferenciák¹⁾ végleg megerősítették azt a nézetet, hogy mind a művészettörténeti stílárius összefüggések, mind a kodikológiai vonatkozások interpretációs szintje egyedül az uralkodói reprezentáció nemzetközi kontextusa lehet.

A jelen kötet már összefüggő képpé dolgozza ki a nemzetközi kontextus 13 évvel korábbi vázlatát – az

eredeti művek előtt, könyvtárakban és műemléképületekben végzett, valamint forrás- és szakirodalmi stúdiumok alapján. E stúdiumok eredményei mindenfelé átszövik a szöveget, így váltak a munka harmadik, *A lélek útja* című fejezetének ikonográfiai tételei valóságos kis monográfiákká. A gazdagabb összehasonlító anyag határozottabb fogalmazást tett lehetővé a frontispicium építészeti kompozíciója forrásait illetően is a második, *A festett architektúra* című fejezetben: már nem általában a miniatúrafestészet hatásáról, hanem határozottan a padovai könyvfestészet előképszeréről van szó, nem általában a monumentális szobrászatnak, hanem konkrétan a firenzeinek hatásáról, kifejezetten az umbriai és észak-itáliai festett építészetéről, nem általában a perspektíva problémái-

Didymus-corvina, fol. 1v
(The Pierpont Morgan Library, New York, Ms. M496)

ról, hanem a régiesnek tűnő és antikizáló, ugyanakkor funkcionális axiális perspektíváról, nemcsak a Codex Escorialensis kérdéseiről, hanem általában az all'antica dekoráció jelentőségéről stb.

Ezek a változtatások adnak alapot a következtetésre: „nem az a legfontosabb kérdés, hogy a végső kivitelezés a bottegán belül melyik testvérhez köthető, hanem az, hogy az ikonográfiai szempontból is releváns *motívumok kiválasztása és a minták pontos követése*, nemkülönben az architektonikus keretbe foglalt, vagy annak segítségével artikulált narratív főjelenet apró részleteinek, így a tájháttér épületeinek *tudatos megválasztása* milyen *alkotói koncepció* eredményeként született meg. Ebben a kontextusban pedig *az attribúció már elsősorban nem stíluskritikai kérdés.*” (35. old., kiemelések: M. E.) Nehéz lenne túlbecsülni e fejtegetések elvi-metodikai jelentőségét, amelyek a látzólag művészelitrajzi indíttatású Gherardo és Monte di Giovanni fejezetbe ágyazva olvashatók. Első pillantásra egy hagyományos munkamegosztásban dolgozó műhely képét kapjuk; azt látjuk be, hogy a reneszánsz (esetleg a XVI. századi akadémiákon koholt hírnév alapján ma sztárokká emelt) művész-héroszai valójában középkori emberek voltak. Viszont felcsillan a formálódó modern művészetfogalom kulcsszava: az „alkotói koncepció”. Gherardo esetében alighanem indokolt egy művelt, modern koncepció megalkotására képes művészről beszélni, viszont a koncepció forrásvidéke nem feltétlenül a *bottega*, mert a humanista közvetítőktől kezdve egészen a reprezentációt igénylő legmagasabb hatalmi körökig terjedhet. Az érvelésben itt jelenik meg az idős Burckhardt által (*Kunstgeschichte nach Aufgaben*) felidézett fontos fogalom, a feladat, amelynek szerepét az utókor hol a művészetszociológia, hol az ikonológia, hol a műfajtörténet módszereivel kereste, s keresnivalónk e téren ma is van. Pócs monográfiája lényegében ezeknek a kontextusoknak a hálóját rajzolja meg, s ezeknek a hálózatoknak kereszteződéseiben, csomópontjaiban keresi az elemzett mű helyét. Minél sűrűbb a háló, annál jelentősebb a mű – méretétől és nyilvánosságától függetlenül. Lehetetlen itt nem a concept art irányzatától vett leckéből lesztűrt tanulásra gondolni!

Érdeemes itt néhány frappáns példáját idézni a kontextuális gondolkodásnak, amely az egész munka szerkesztését annyira jellemzi, hogy – mint a krimiben a végül elsülő revolver csattanását – szinte már várjuk minden szál előbukkanását. A mű stílustörténeti és politikai kontextusát kiválóan jelzi – s egyben Mátyásra vonatkoztatva is helytálló – az 1490 táján meghalt fejedelmek felsorolása (Federico da Montefeltro †1482, IV. Sixtus †1484, Aragóniai János †1485, Lorenzo de' Medici †1492, Aragóniai I. Ferdinánd †1494, II. Alfonz †1495). Ez a névsor abban a szövegrészben található, amely a dekoratív kőfaragómunkáival népszerűvé lett Nanni di Miniato fiainak könyvfestőműhelyéről értekezve, a műhely hanyatlásával foglalkozik és azzal, hogy az építészeti dekoratív munkák felé fordultak („visszatértek oda, ahonnan

apjuk karrierje indult”, 38. old.). Másol, az all'antica dekoráció rendeltetéséről – immár Mátyás helyzetét jellemezve a fejedelmek fenti generációjában – azt olvassuk, hogy „egy olyan reneszánsz *principének* az antikvitás és egyben a korabeli itáliai művészet iránti érdeklődését (vagy még inkább reprezentációs igényeit)” kellett kielégítenie, „aki maga soha nem járt Itáliában” (119. sk. old.). Ide tartozik a Medici-kincstárban őrzött régiségek mintegy műzeumi vitrinekre emlékeztető felhasználása:² ékeskedés idegen tollakkal, vagy ellenkezőleg: nevelő, korszerű ismeretterjesztő szándékú bevezetés a reprezentáció világába. Hasonló megrendelői gesztusokra a szerző is idéz példát, mégpedig azt a három, a Medici lányok számára készült, luxuskivitelű óraskönyvet, amelyek díszítésében a kor minden jelentős miniátora, köztük Gherardo is részt vett. Ebbe a kontextusba tartozik a hipotézis az exkluzív, személyes politikai (császári, illetve királyi) ambíciókat rejtő, kétértelmű szignatúrákról is (MA, illetve LAV.R. MED); ezek „csak olyan tárgyakon” fordultak elő, „amelyek a nagy nyilvánosság számára nem voltak hozzáférhetőek” (110. old.).

A könyvet a szó szoros értelmében monográfiává a legjelentősebb szerzői beavatkozás, a korábbi összefoglaló leírás helyébe lépő, *A kódex* című rész megírása tette. Itt kapott helyet a már említett, a műhelyviszonyokra és a szociális-kulturális kontextusra kiterjedő fejezet. A XX. századi attribúciók szerint valószínűleg Gherardótól származó táblaképek sorában allegorikus jelenetek, triumphusok is igazolják e művész jártasságát a Didymus-frontispiciumon is megjelenő műfajokban. A kódexről szóló első fejezet – egyebek mellett a datálás 1488 vége és 1491 eleje közötti időre való pontosításával – meghatározza azt a hat művet is, amelyet a testvérpár Mátyás számára készített, illetve elkezdett. A legjelentősebb közülük egy befejezetlen háromkötetes biblia a firenzei Laurenziana könyvtárban. Ugyancsak a monografikus tárgyalás követelményeit elégíti ki a *Proveniencia* című fejezet, amely szerint a Didymus-kódex még megérkezhetett Budára, s innen kerülhetett 1526 után Itáliába, ahol jelenléte a XVIII. századtól követhető nyomon. Miután a magyar állam elszalasztotta az 1912-ben adódó alkalmat a megvásárlására, a kódex John Pierpont Morgan gyűjteményébe került, azzal pedig jelenlegi őrzési helyére, a New York-i Könyvtárba.

A frontispicium részletes elemzése a modern művészettörténeti hermeneutika mintaszerű példája. A stílár és ikonológiai analízist széles körű interdiszciplináris apparátus támogatja. Különösen a kodikológiai, teológiai, filozófiatörténeti stúdiumoknak jutott fontos szerep – következképpen az elemzés eredményei is e tudományterületek számára értékesek. Már említettük Pócs Dánielnek azt a felismerését, hogy a kompozíció vizuális hierarchiája megfelel a filozófiai hierarchiának, s ebben a rendben helyezkednek

² ■ Vö. André Chastel: *Art et humanisme au temps de Laurent de Médicis*. PUF, Paris, 1959. 52. old.

el a kompozíció jelentésrétegei is. A bázis kőfaragványt utánzó monokróm reliefdíszének allegorikus kompozíciói mindenekelőtt az égi szerelemnek a földi feletti győzelmére, az ideálisnak a materiálissal szembeni elsőbbségére vonatkoznak. Általában a keretek monokróm reliefjei mindenütt *interpretatio christianat* igénylő antikizáló allegóriákat jelenítenek meg, amelyekkel ellentétben a portrék – főleg donátor- vagy possessorábrázolások – elevenként, színesen jelennek meg a festett építmény terében. Corvin János és Aragóniai Beatrix azonosítása ezen túl a Mátyás élete végén jelentős problémát, dinasztikus utódlása érdekében tett erőfeszítéseit – vagy még inkább: ezzel kapcsolatos gondjait – is bevonja az ábrázolási szándékok körébe. A hatalmi reprezentáció szimbolikája az építményt koronázó lunettában ábrázolt *Justitia* reliefjében kulminál, s a fekete vagy kék alapon arany tagozatokkal és groteszk reliefekkel a nerói *Domus Aurea*t idéző építmény is az imperiális hatalmi reprezentáció képzeletbeli tereként jelenik meg. A keresztény értelmezést ebben a térben egyedül a vallásos szimbolika leginkább elterjedt, közérthető eleme, a galamb alakjában megjelenő Szentlélek sugallja. Nemcsak színe, hanem kifejezetten illuzionisztikus, perspektivikus ábrázolása is a realitás szférájába sorolja, éppúgy, mint a kódex formálisan fő ábrázolását, az írást interpretáló Szent Jeromos tondóját. Didymusnak a Szentlélekről írott műve egyedül Jeromos latin fordításában maradt fenn. Firenze látképe itt a földre szállott Mennyei Jeruzsálemet jeleníti meg, a neoplatonikus humanista írásértelmezés pedig úgy szerepel, mint e vízió realitásának megteremtője s egyben az uralkodói hatalom támasza.

Erre az elemzésre támaszkodik a negyedik, *A Szentlélek a könyvtárban* című fejezet, amelynek legfontosabb kérdései a firenzei neoplatonista filozófiának a teológia felé fordulására, illetve ennek Budán gyakorolt hatására vonatkoznak. A kérdés mindenekelőtt az, hogy a keresztény teológia és a platonizmus filozófia összeegyeztetésének törekvése a firenzei humanisták kínálataként volt ismert Mátyás előtt,

vagy pedig az ő környezetében (is) megfogalmazott szándék lehetett. Mindez összefügg elsősorban Francesco Bandini szerepével, a Budán létesítendő humanista akadémia kérdésével, de magának a Corvina-könyvtárnak a sokat vitatott rendeltetésével is. Itt megfontolandók a humanista akadémiai mozgalom eltérő firenzei és magyarországi szociális feltételei. A jó és a rossz kormányzati formákról folyó elmélkedések mindenekelőtt az egyszemélyi hatalom, a királyság megítélésében különbözhetnek egymástól. Amit Itáli-

ában a személyes uralommal szemben a köztársaság jelent, azt Magyarországon – egészen más súlylyal, és kevésbé az udvar humanistái által realizálható módon – mindenekelőtt a rendi társadalom képviseli. Jelenléte nem annyira a király közvetlen környezetében, mint inkább a nemesség képviselőit is magába foglaló kancellárián mutatható ki. Ebben a környezetben sem az all'antica stílus, sem a neoplatonista filozófia ismerete, recepciójának lehetősége nem tételezhető fel. Ugyanakkor e rész további, a Didymuskódex tartalmát ismertető és a firenzei zsinat problematikáját tárgyaló fejezetei valószínűsítik, hogy a törökkel küzdő Magyarországon szélesebb politikai téren is aktuális volt a *filioque*-vita, a keleti és nyugati kereszténység közötti szakadás megszűntetése. Az elemzés befejező mondata szerint egyenesen szükségszerű volt, hogy

Mátyás politikai reprezentációjában összekapcsolódjék a Szentlélek témája a felemelkedő lélek platonista gondolatával. Ez az eszmetörténeti megállapítás bizonyára még további kutatásokat ösztönöz majd.

Pócs Dániel monográfiája a magyar reneszánszkutatás egy újabb keletű fordulatát jelzi, amelynek jelentősége több vonatkozásban is lemérhető. Az első Gerevich Tibor már említett idegenkedése volt, amellyel – lényegében Louis Courajod-nak az itáliai reneszánszsal párhuzamosnak tekintett „frankoflamand” reneszánszról szóló elméletére (továbbá a Gerevich által annyira megvetett német „szobatudomány” ugyanebből kiinduló *Sondergotik*-ideológiájára) támaszkodva – az „autochton magyar fejlődést” féltette az itáliai reneszánsz recepciójától

A Didymus-corvina, fol. 2r

A KÉT VÁLTOZAT TARTALMÁNAK ÖSSZEGETÉSE

HOLY SPIRIT IN THE LIBRARY, AHA 1999	A DIDYMUS-CORVINA 2012
PREFACE	BEVEZETÉS
THE CODEX, ITS DATE, ATTRIBUTION AND PROVENANCE	I. A kódex 1. Gherardo és Monte di Giovanni 2. A Didymus-corvina és társai 3. Proveniencia
1. THE ARCHITECTURAL FRONTISPIECE	II. A FESTETT ARCHITEKTÚRA
1.1. The problem of the full-page architectural decoration I. The influence of miniature painting	1. Padovai miniatúraművészet
1.2. Sources of the architectural frame II. Connections with monumental sculpture	2. Monumentális plasztika Firenzében
1.3. Sources of the architectural frame III. Connection between painted architecture and painting. Gherardo di Giovanni and Perugino	3. Umbriai és észak-itáliai festészet
1.4. The problem of the perspective	4. Axiális perspektíva
1.5. Gherardo di Giovanni and the Codex Escorialensis	5. All'antica dekoráció
2. THE WAY OF THE SOUL	III. A LÉLEK ÚTJA
2.1. The imitated reliefs	1. Az imitált domborművek
2.1.1. Triumph of the Divine Venus	– <i>Triumphus Veneris Coelestis</i>
2.1.2. Apollo and Marsyas	– <i>Apollo és Marsyas</i>
2.1.3. The Castalian Fountain	– <i>A kasztáliai forrás</i>
2.1.4. Soul and Holy Spirit	– <i>A platóni lélekfogalom és a Szentlélek</i>
2.2. The portraits of the Donators' family 2.2.1. Matthias Corvinus as King David 2.2.2. Johannes Corvinus and Bianca Sforza	2. A donátorportrék – <i>Corvin Mátyás és Aragóniai Beatrix</i> – <i>Novus David</i> – <i>Corvin János és Bianca Maria Sforza</i>
2.3. TONDO 2.3.1. SAINT JEROME IN HIS STUDY 2.3.2. FLORENCE AS THE HEAVENLY JERUSALEM	3. A középső tondó – <i>Szent Jeromos a studiólóban</i> – <i>Firenze mint a Mennyei Jeruzsálem</i>
2.4. JUSTICE 2.4.1. JUSTICE AND HOLY SPIRIT 2.4.2. JUSTICE AND THE CITY 2.4.3. JUSTICE AND THE SOUL 2.4.4. JUSTICE AND LAW 2.4.5. JUSTICE AND POWER 2.4.6. JUSTICE AND MAGNANIMITY	4. Justitia Divina – <i>Teológia</i> – <i>Állam</i> – <i>Politika</i> – <i>Törvény</i> – <i>Hatalom</i> – <i>Magnanimitas</i>
3. „LEVELS OF UNREALITY”	5. AZ ÉRTELMEZÉS SZINTJEI
3.1. Philosophical Hierarchy	– <i>Filozófiai hierarchia</i>
3.2. Visual Hierarchy	– <i>Vizuális hierarchia</i>
4. HOLY SPIRIT IN THE LIBRARY	IV. SZENTLÉLEK A KÖNYVTÁRBAN
4.1. Neoplatonic theology in Florence and the Buda court	1. Neoplatonikus teológia Firenzében és Budán
4.2. The contents of the codex	2. A Didymus-corvina tartalma és tematikája
4.3. The context of the codex	3. A firenzei zsinat és hagyománya
POSTSCRIPT	ÖSSZEGETÉS

és az importtól. A Mátyás-kori művészet kizárólagos importjellegét azonban érdemes a – szintén nem csupán autochton fejlődésen alapuló – késő gótikus művészeti köznyelvvél való kölcsönhatásában szemlélni. Ez az újabb szakirodalomban érvényesülő tendencia nem utolsósorban a 2008-as Mátyás-év múzeumi kiállításain is jelentkezett.

A Didymus-kódex bizonyosan nem a köznyelvhez tartozik, nyilvánossága korlátozott volt, sőt exkluzivitása okkal feltételezhető. Pócs Dániel igazolja, hogy az udvari művészet eleve „nemzetközi”, a hatalmi reprezentációt modern eszközökkel szolgáló – és ugyanennek képviselőjére idegenben, a diplomácia versenyszférájában is alkalmas – eszköz volt. Mégpedig úgyszólván kísérleti stádiumban: az illuminált frontispicium a talán valamikor szóba jöhető monumentális megvalósításnak legfeljebb tervezete, próbálkozása lehetett – ez ugyancsak különbség Itáliához képest. Ebben a tekintetben igenis a magyar művészettörténetnek egy olyan vonulatához tartozik, amelybe – kezdve a Szent István és Gizella királyné által a székesfehérvári Szűz Mária-prépostságnak adományozott *casulától* (koronázási palást) a Nagy Lajos számára illuminált Képes Krónikán és Zsigmond király budai palotájának szobrászati díszén át a Mátyás-kálváriáig, vagy Mátyás trónkártyáig – a magyarországi művészet történetébe nehezen beilleszthető, a „nemzetközi” udvari művészet normáihoz igazodó művek tartoznak bele. Legalábbis a késői Anjou-kortól kezdve nyomon követhető, hogy az udvari reprezentáció efféle műveinek keletkezésében nagy szerepet játszott a királyi udvar értelmiségi környezete. Legbefolyásosabb tagjai rendszerint nem a királyság kormányzati szerveinek tagjai, nem az ország vezető tisztségeinek viselői voltak, hanem a királyok szorosabb környezetéhez, bizalmi tanácsadói köréhez, diplomáciai megbízottai közé tartozó egyházi és világi tanult férfiak. Működésükkel szemben nemcsak a modern nacionalizmus bizalmatlan, hanem rendszerint már a kortársaik is – nincs tehát semmi meglepő az olasz humanisták befolyásának kárhoztatásában. Az udvari művészet ezen hagyományának művészettörténete Magyarországon megíratlan, de bizonyos, hogy inkább az egyetemes hatalmi reprezentáció terminusaiban tárgyalható, az esetleges nemzeti sajátosságokra, hagyományokra csak a teljes anyag birtokában lehetne rámutatni. A Didymus kapcsán csak felvilágot egy XI. századi (magát a Szentlélek galambjával, a trónoló császár körül uralkodói erényeivel kínáló)

példa, abból a regensburgi evangeliariumból, amelyet II. Henrik uralkodása végén juttatott Monte Cassino kolostorának. Itt a helyi tirannus kivégzésének jele nete Lex és Jus fenyegető uralmát húzza alá az erőteljesen hangoztatott Justitia és Pietas helyett (240. és 151. kép). Az összefüggés, amelyet jelez, véletlenszerű; a nyelv, amelyen szól, azonban közös. A firenzei Biblia zsoltározó Dávidjának kapcsán is össze lehetne állítani e toposszá vált uralkodói ikonográfiai motívum egész sorozatát a Karoling-időktől kezdve. Karoling-tradíció (és az általa közvetített antik ikonológia) nélkül ugyanis nincs hatalmi reprezentáció Európában, ez mutatkozik meg a frontispicium arany aediculájában, a bíbor alapra arannyal írott szövegekben is. Az újabb keletű *all'antica* stílusváltozat akár az antik hagyományt őrző uralkodói reprezentáció modernizálásának is tekinthető.

Aligha kétséges: nemcsak egyetlen „nemzeti” „fejlődéssel”, hanem több párhuzamos tendenciával kell számolnunk. Ebből a szempontból a Didymus-monográfia módszere kulcsot kínált más művészeti ágakhoz, olykor töredékekből rekonstruálható művekhez is.³ Róluk is, a Didymus-monográfiáról is meg kell állapítanunk, hogy a modern nemzetközi irodalom problémahorizontján és színvonalán közelednek a Mátyás-kori művészethez. A 2000-es évek kezdetétől ez a művészet végleg a nemzetközi kutatás témájává vált, az eredmények többsége is ehhez kapcsolódik.

A Szentlélek még mindig a könyvtárban fejt ki a hatását – még ha esetleg online is. Ugyanakkor a Magyar Tudományos Akadémia az egyes diszciplínák intézeti könyvtárainak egy közös könyvtárba olvasztását tervezi. □

3 ■ E megközelítés példái az utóbbi idő művészettörténeti irodalmában: Farbaky Péter munkája Chimenti Camiciáról és a budai *all'antica* dekoráció firenzei gyökereiről (Chimenti Camicia, a Florentine Woodworker-architect, and the Early Renaissance Reconstruction of the Royal Palace in Buda during the Reign of Matthias Corvinus [ca. 1470–1490], *Mitteilungen des Kunsthistorischen Institutes in Florenz*, 50 [2006], 215–256. old.) és Pócs Dániel tanulmánya a budai Herkules-szobor töredékéről (White Marble Sculptures from the Buda Castle. Reconsidering some facts about an antique statue and a fountain by Verrocchio. In: Farbaky–Waldman [eds.]: *i. m.* 553–608. old.).

TESTEN BELÜL ÉS KÍVÜL

MÉSZÁROS ZSOLT

Borgos Anna: Nemek között

Nőtörténet, szexualitástörténet

Noran Libro, Budapest, 2013. 322 oldal, 2990 Ft

Borgos Anna könyve, amely az idei könyvhéten került piacra, tematikus válogatás a legutóbbi tíz évben keletkezett nő- és szexualitástörténeti írásaiból: van köztük tanulmány és folyóiratcikk, kritika, utószó és katalógusfejezet.¹ A kötet három részre oszlik: az elsőben (*Tünetek és történetek*) az énreprezentáció, az önéletrajziség és a testtudat, a másodikban (*Határátlépő kapcsolatok*) a leszbikusság múltja, interpretációs kerete és kortárs családpolitikai helyzete áll a középpontban, a harmadik (*Könyvek*) pedig recenziókat tartalmaz. Az efféle gyűjtemények legfőbb tétje, hogy a különböző keltezésű, rendeltetésű, terjedelmű szövegek szempontjai, következtetései kirajzolnak-e utólag olyan csomópontokat, amelyeket összekötve körvonalazódik egy értelmezési mező.

A szerző legutóbbi publikációi – *Portrék a Másikról* (2007), *Nőírók és írónők* (2011, Szilágyi Judittal közösen) – az írófeleség és a nőíró státuszának alkotás-lélektani és irodalompolitikai komponenseivel foglalkoztak. A jelen kötet mélyebbre ás, le azokhoz a folyamatosan csúszó, torlódó, hasadó rétegekhez, amelyeknek időleges megszilárdulásai alkotják a „nő”, illetve a „férfi” örökkévalónak hitt talapzatát. Az írásokban megnyilvánuló koncepció a nemekről bevonja a homoszexualitás diskurzusait is. Leginkább a *queer* szemlélettel állítható párhuzamba, amelyet egyik teoretikusa, Annamarie Jagose így definiált: „Tág értelemben a queer-elmélet azokat a gesztusokat, illetve analitikus modelleket írja le, amelyek a biológiai nem, a társadalmi nem és a szexuális vágy össze nem illeszkedő pontjaira összpontosítanak.”² Borgos nem használja ugyan a *queer* terminust (a kötetben egyedül a recenziókban és az egyik szociológiai tárgyú tanulmányban fordul elő), de jól érzékelhetően a fenti kategóriák különbözőségéből kiindulva, egymáshoz képest való elmozdulásaikat tanulmányozza. Alapvetése abban is hasonló, hogy nem fogadja el a dichotómián alapuló heteroszexualitás természetesnek feltüntetett ideáját. Más szerzőknek is azokat a megjegyzéseit bírálja, amelyekben reflektálatlanul használták a nemi konstrukciókat. Azt vallja, hogy a „férfi” és a „nő” jelentése térben és időben szüntelenül változik. Vagyis a nemi identitás olyan dinamikus alakzat, amely két pólus között oszcillál. Maga a kötet cím is ezt a

mozgást sugallja, ám a feminitás tartományán belül maradva: „A vizsgálódás tárgya végső soron a »nőiség« fogalma és a vele kapcsolatos szerepek és viszonyok komplex irodalmi és tudományos reprezentációja.” (7. old.) A nőt nem mint tárgyat kívánja megragadni és láttatni, hanem mint cselekvő alanyt, aki állandó harcot vív a saját nyelv, a saját test birtoklásáért. A borítóképek választott aktfelvétel Kövesházi Ágnes mozdulatművésztől ugyancsak ezt az önkontrollt, autonómiát és szabadságot szemlélteti.

Borgos a határátlépéseket, az újra- és felülírásokat, a másság és azonosság kérdéseit jellemzően élettörténetekben elemzi. A pszichoanalízis gyakorlatával több ponton is érintkező pszichotörténeti és -biográfiai megközelítés és a portretizáló hajlam korábbi műveit is jellemzi, amiről így írt a *Portrék a Másikról. Alkotónők és alkotótársak a múlt századelőn* című könyvének zárófejezetében: „Ez a fajta pszichobiografikus szituáció sok szempontból emlékeztet egy terápiás helyzetre. A pszichoanalízisben a terapeuta nem egyszerűen megfigyelője, de alkotórésze is a »szövegnek«, melynek kontextusa van.”³ Kutatásai tehát három diszciplínát érintenek: a pszichológiát, az irodalomtörténetet és a genderstudiumokat. Sosem dogmatikus, mindig empátiás érzékenységgel fordul témáihoz. Stílusa világos, okfejtése logikus, jól követhető. Gondos, jól válogatott bibliográfiával dolgozik, amelyben kiegyensúlyozott az angol és a hazai szakirodalom aránya. Nagy hangsúlyt fektet az anyaggyűjtésre, és mindvégig igyekszik megőrizni a reflexív kapcsolatot kutatása tárgyával.

HALLÓ, KI BESZÉL? NŐI SZUBJEKTUMOK ÉS AZ EL-BESZÉLÉS

„Oh, Istenem! Hogyan lehet azt képzelni, hogy az ember egy egyszerű egység önmagában!”
Török Sophie: *Hintz tanársegéd úr*

Az elemzések markánsan két problémakörre, a szubjektumra és a testre/a szexusra koncentrálnak. Mindkettő ugyanannak a konfúz modellnek a része, amelyet röviden énnek mondunk. Ez különösen az (ön)életrajz és a „nőiség” kontextusában problematizálódik, amikor a szerző rámutat az (auto)biográfia létrehozásában tevékenyen közreműködő más, heteronormatív szövegek konstituáló szerepére. Az ő nézőpontjukból a női „életbeszélés” alapmechanizmusa folyamatos eltérést mutat a látszólagos, olyan körforgalomnak, amely mindig elvezet a központi magtól.

Borgos Anna írásai azonban éppen arra figyelmeztetnek, hogy nincs ilyen központi mag, nevezzék akár „női” lényeknek, akár személyes identitásnak, mert korántsem egyszerű eligazodni a külső és belső hangok, megfelelések, ambíciók, kényszerek, elvárások nyüzsgő halmazában. Ehhez a felismeréshez nem a posztmodern decentrált szubjektumfelfogását követve, hanem a pszichoanalízis nyomvonalán jutott el.⁴ Természetesen az egyes írásoknál más a hangsúly, más a jelentés, egy tanulmányválogatás esetében nem várhatunk el állandó fogalmi apparátust. Így a „nőiség” definíciója is kontextustól függően módosul. Mindazonáltal annyi közös bennük, hogy a *queer*-elmélettel összhangban Borgos mindvégig tágra és rugalmasan igyekszik kezelni ezt a fogalmat, ahogyan ezt a *queer* és a posztmodern feminizmus egyik nagy hatású vezéralakja, Judith Butler is teszi. Butler szerint ugyanis „nincs szükség előre meghatározott identitás-fogalomra, meg kell őrizni és meg kell becsülni a fogalom tartalma körüli ellentéteket a nők táborán belül, sőt ezt a szembekeverülést kellene a feminista elmélet megalapozás nélküli alapjává tenni. A feminizmus szubjektumának megkérdőjelezése így nem használatának korlátozását jelenti, hanem szabad mozgásteret ad neki, ahol előre nem látható jelentésekkel gazdagodhat.”⁵

Rátérve Borgos Anna idesorolt tanulmányaira, azt nézem meg, hogy milyen női narratív én-konstellá-

ciókat mutatnak fel, és azokhoz milyen jelentések társulnak. *Az árva Mariska napjai* 1911-ben jelent meg a *Nyugat* kiadásában. Bródy Sándor előszava emberi dokumentumnak nevezte. Ez a naturalistáktól jól ismert meghatározás önmagában határhelyzetet idéz elő, hiszen az irodalom perifériájára tolja a szöveget. A korabeli recenzensek is arra a konklúzióra jutottak, hogy nehéz irodalmi szempontból bírálni ezt az irodalmon túli művet. Az „emberi dokumentum”

társadalomantropológiai köntösében voltaképpen XIX. századi, erősen ideológus előfeltevés rejtőzik a feminitásról, amely a nők írásaiban a saját „női” létükről szóló tudósításokat keres. A korabeli szenzációt vagy legalábbis feszengő zavart az jelentette, hogy a közönség nem egy anya vagy egy hajadon, hanem egy „perdita” érzéseivel, belső világával, sanyarú sorsával ismerkedhetett meg. Alakjában irodalmi allúziók keverednek: a nyilvánosházban élő tiszta lelkű lány karaktere az *Egy magyar nábob* Mayer Fannyját, a kötet cím, a vallomások hangvétel, az anonimitás, a férfi írómentor pedig a *Fanni hagyományait* idézi. Nem tudni, hogyan keletkezett Hatvany Lajos szeretőjének, Kovács Júliának a memoárja, és miért *Az árva Mariska napjai* címmel jelent meg. Kérdéses, hogy az eseményekkel szinkronban, vagy visszatekintve íródott-e. A férfi társszerzőség sem zárható ki, legalábbis a sajtó alá rendezésben. Hatvany több író társával (Ignotus, Szép Ernő, Bródy Sándor) elővastatta a kéziratot. Mint Borgos megjegyzi: „az árva Mariskának mások adnak, ha nem is hangot, de nyilvánosságot.” (100. old.) A kutató lelkiismeretesen próbálja rekonstruálni a mű újradíadásához csatolt előszavában a napló keletkezéstörténetét és a szerző életútját. Összegyűjtve a fellelhető, csekély számú forrást (levelek, visszaemlékezések, sajtóreceptió), hiánnyal, töredezettséggel szembesül.

A vallomások műfaj identifikációs kényszerpályáinak kijátszását képviseli Gertrude Stein Alice B. Toklasról írt életrajza, amelyben a nézőpontok legalább olyan komplex összjátéka valósul meg, mint Velázquez *Az udvarhölgyek* című festményén.⁶ Borgos Stein művét a műfaj paradoxonjaként értékeli, mivel

1 ■ A recenziókkal külön nem foglalkozom. Kende Annához hasonlóan (Atpolitizált magánélet-történetek. *Socio.hu*, 2013. 3. szám) „egyfajta szubjektív irodalomjegyzéknek” tekintem ezt a részt, a kötet főszerzőitől, utólagos olvasónaplónak.

2 ■ Annamari Jagose: *Bevezetés a queer-elméletbe*. Ford. Sándor Bea. Új Mandátum, Bp., 2003. 14. old.

3 ■ Borgos Anna: *Portrét a Másikról. Alkotónők és alkotótársak a múlt századon*. Noran, Bp., 2007. 374. old.

4 ■ A decentrált szubjektumról lásd Zsadányi Edit: *A másik nő. A női szubjektivitás narratív alakzatai*. Ráció, Bp., 2006.

5 ■ Idézi Zsadányi: *i. m.* 14. old.

6 ■ A könyv eredeti borítójának kompozíciós megoldása is Velázquez képére emlékeztet: a háttérben, az ajtóban álló alak (Alice B. Toklas), illetve az előtérben, oldalt ülő másik figura (Gertrude Stein) megismétli az udvaronc és az árnyékban tartott festő elhelyezkedését. Ha nem feltétlenül tudatos rájátszásról van szó, akkor is érdekes egybeesés.

a legendás gyűjtő és mecénás belebújik élettársa bőrébe, és egyes szám első személyben meséli el az életét úgy, hogy közben a magát is elmondja. Ennek eredményeképpen két önéletrajz tükröződik egymásban. A fikció és a biográfia különleges elegyét hozta létre a szövegben, amely ironikusan kérdez rá az én és a másik viszonyára: Toklas alakja projekciós felületként közvetíti Stein énközléseit.

Az *Arcképtanulmányok. Török Sophie elbeszélései* című dolgozat egy kisregény (*Nem vagy igaz!*) és három novella szövegének pszichológiai és társadalmi rétegeit tárja fel. A legrészletesebben és számomra a legizgalmasabban a *Nyugatban* megjelent *Arcképtanulmány* című elbeszéléssel foglalkozik: itt a portrékészítés, a nézés folyamatának ideologikus összetevői kerülnek előtérbe. A történet férfi narrátora buszon utazva figyel egy nőt, és külseje alapján próbálja kitalálni személyiségét, sorsát. Borgos gyümölcsözően ülteti át és alkalmazza Laura Mulvey filmekre kidolgozott terminológiáját, amely a tekintet mozgásában, irányában tükröződő társadalmi-hatalmi viszonyok nemi kódoltságát írja le. Ebből kiindulva vonja le azt a következtetést, hogy ez a szöveg a férfifantázia dinamikájának lenyomataként, a demonizálástól az idealizálásig a „nőiség” szinte összes sztereotípiáját mozgásba hozza. A narrációban Borgos kettős látást figyel meg, mert az elbeszélő férfi tekintete mögött ott rejtőzik a női szerző.

Ez a dupla fokalizáció jelentkezik Lovas Ildikó *Spányol menyasszony* című regényében is. A kötet előszava szerint Borgos ezt a tanulmányt is átdolgozta. Lényegében maradt a felosztás, a tördelés, a gondolatmenet, a kisebb betoldások vélhetően az érvelés jobb alátámasztását szolgálják. Csak a konklúzióban fedezhető fel döntő változás, mivel itt Borgos termékenyen nyitja össze az identitás kérdéskörét a saját hang problematikájával. A tanulmány középpontjában Lovas regényének összeolvasása áll Csáth Géza és felesége, Jónás Olga életével. Itt is az élettörténet, az elmondhatóság, az énreprezentáció problémája jelentkezik, de ezúttal többszörös áttétellel egy kortárs irodalmi műben. Borgos naplók, levelek segítségével vizsgálja,

hogy milyen hangsúlyokkal és eszközökkel íródik újra Csáth életrajza a feleség és az ő elbeszélői pozícióját elfoglaló Lovas Ildikó szemszögéből. Olyan fiktív önéletrajz, amely valós dokumentumokat használ. Az életrajz kihat a fikcióra, az pedig vissza az életrajzra, mint például Rakovszky Zsuzsa *VS* című regényében.

A szólamok kölcsönhatása a hisztérikus páciensek kórlapjain is tanulmányozható. A kórrajzok bizonyos értelemben szintén (auto)biográfiának tekinthetők,

amelyben az én-elbeszéléshez további beszámolókat társulnak, és együtt alakítják a diagnózist, azaz az én-képet. A hisztéria tulajdonképpen a pszichoanalízis alapító betegsége. Annyi bizonyos, hogy legalább annyira izgatta a tudósok képzeletét a XIX. század közepétől kezdve, mint az északnyugati átjáró vagy a fluidum. Több lelki zavar gyűjtőneve volt, magába foglalta többek között a skizofréniát, a fóbiát, a pánikbetegséget, a depressziót. A kórkép a női emancipációt övező társadalmi félelmekből is felszívott elemeket. Borgos a Budapesti Királyi Magyar Pázmány Péter Tudományegyetem Elméleti és Idegkórtani Klinikájának harminc női páciensének kórlapját elemezte az 1910 és 1938 közötti időszakból. A kórlapok a beteg életkörülményeiről, családi, társas-társadalmi viszonyairól is tartalmaznak információkat. Az egész paksaméta „összerendezője” az orvos,

ő az, aki rangsorolja, egymás mellé helyezi, összegzi az adatokat, és kerekít belőlük egy történetet. Tehát keveredik a beteg, a hozzátartozó és a kezelőorvos elbeszélői nézőpontja. Borgos Annát kutatóként pontosan ez érdekeli, hogy milyen hangokból, szólamokból és milyen kulturális-társadalmi ágenssek közreműködésével áll össze a szelf.

7 ■ Lásd a témáról még Vári Sándor: A női hisztéria Budapesten az 1880-as években. *BUKSZ*, 1999. nyár, 174–183. old.; Csabai Márta – Erős Ferenc: *Testhatárok és érnhatárok*. Józsvöveg Műhely, Bp., 2000.; Lafferton Emese: A magántérbolydától az egyetemi klinikáig. In: *A kreativitás mintázatai*. Szerk. Békés Vera. Aron, Bp., 2004. 34–72. old.; Lafferton Emese: Halált hozó hipnózis. Egy 1894-es eset és a tudomány mentális földrajza. *Korall*, 2005. november, 46–67. old.; Csabai Márta: *Tünetvándorlás. A hisztériától a krónikus fáradtságig*. Józsvöveg Műhely, Bp., 2007.

A részletes anamnézisek feldolgozását a szocio-demográfiai adatok (nem, kor, vallás, családi állapot, foglalkozás, lakóhely), tünetek, kórokok alapján a diagnózis és a terápia érzékeny elemzése követi. A leszűrt eredmények figyelemre méltók, de még több kérdést vetnek fel azáltal, hogy sok esetben nincs tisztázva a viszonyítási keret. Nem tudjuk meg, hány hisztériás beteget kezeltek az adott időszakban, vagyis mekkora arányt képvisel az általa kiemelt harminc eset. Azt sem, hogy csak ennyi kórlap maradt-e fenn az archívumban, vagy pedig válogatott belőlük, s ha igen, milyen kritérium alapján. A közel három évtizedes periódus történelmileg elég viharos, világháborúval, forradalmakkal, rezsimváltásokkal, gazdasági világválsággal, faszálódással, amelyek nem csekély mértékben befolyásolhatták a betegségek kialakulását. Ezt sejteti a tanulmányban az a mondata, amely szerint a hisztérikus tünetek gyakori kiváltó oka volt – egy hozzátartozó halálán túl – az első világháború is. Ennyi idő alatt a tünetfelismerésben, a diagnózis felállításában és a kezelésben is történhetek jelentős változások. Borgos egyedül a lipótmezei, angyalföldi, nagy-szebeni és nagykállói elmeógyógyintézet *Magyarország elmebetegügye* című, közös évkönyvének statisztikáira hivatkozik, viszont ez az évkönyv 1916 után már nem jelent meg. A harminc tétel kevés és időben szórt ahhoz, hogy reprezentatív legyen, viszont ahhoz sok, hogy esettanulmányként szolgáljon. Borgos is visszavonja végül megállapításai általános érvényességigényét, és viszonylagosságukat hangsúlyozza. Ugyanakkor dolgozatának jelentősége elvitathatatlan, mivel a hisztéria magyar vonatkozásaival ilyen mélységben, eddig kevesen foglalkoztak.⁷ A fentiekben említett évkönyv alapján (1910–1916) a betegek között tízszer annyi nő volt, mint férfi. Az általa vizsgált hisztériás betegek átlagéletkora 20 és 30 között mozog, az idősebbek közt e betegség gyakorisága csökkenő tendenciát mutat. Foglalkozásukat tekintve cselédektől, tanárokon, iparosokon át magánzókig terjed a skála. Az előkelőbbek hiányát Borgos azzal magyarázza, hogy feltehetően magánintézetekben kezeltették magukat.

A szerző a maskulinitás és a hisztéria viszonyára is ráirányítja a figyelmet – roppant izgalmas kutatási téma. Jean-Martin Charcot-val (1825–1893), a hisztéria világhírű párizsi specialistájával kapcsolatban kitér arra, hogy páciéntúrájában nagy számban található munkások. A hazai viszonyokra ez egyáltalán nem jellemző. Borgos szerint azért nem, mert itthon ez az osztály egészen más múlttal, közeggel, körülmé-

nyekkel határozódott meg: „más keretben gondolkodtak a betegségről; kevésbé alakult ki betegségtudatuk, illetve a tünetekre inkább mint testi betegség jeleire tekintettek.” (31. old.) A *Hisztéria és elbeszélés* című fejezetben szóba kerül a hisztériára gyakorolt (szak-)irodalmi hatás. A személyes beszámolóiban keveredik a laikus tudás a szakértői tudással és a ponyvairodalomból vett motívumokkal. Hiszen, ahogyan ma utánanézzünk a Google-on tüneteinknek, úgy elődeink is ezt tették, csak könyvekben keresték, például Ivan Bloch több kiadást megért szexuálpedagógiai kiadványában. Borgos értékes tanulmánya végére érve döbbenhet rá az olvasó, mennyire sokrétű és szétszálazhatatlanul sűrű intertextus a hisztéria, amely egyáltalán több tudományterület találkozási pontja.

A GAZDATEST LÁZADÁSA – TESTTAPASZTALAT ÉS SZEXUALITÁS

Mi ez a nagy sikoly?
Segélykiáltás, mintha azt kiáltanók: levegőt!
Erdős Renée: *A nagy sikoly*

A „*Mi ez a nagy sikoly?*” *Nőiség, testiség és pszichoanalízis háború előtti magyar nőírók műveiben* című írás az Erdős Renée, Bródy Lili és Török Sophie egyes regényeiben (*A nagy sikoly*, *A Mancsi*, *Hintz tanársegéd úr*) artikulálódó testtapasztalatot és -reprezentációt elemzi. A tét itt is a főhősnők saját hangjának megtalálása, egyáltalán, a megszólalás aktusának tetten érése a szövegekben, azzal a különbséggel, hogy esetükben Borgos a testi vágyhoz való viszony összefüggésében kérdez rá a kor női szerepstratégiáira. *A nagy sikolyt* (1923) „neokonzervatív forgatókönyvként” könyveli el, amelyben a főszereplő, Dóra a nőgyógyász, a főpap és a környezet nyomására végül férje mellett marad, és a gyerekszülésben találja meg sorsának kulcsát. Tehát visszatér a patriarchális uralom alá, ahonnan korábban menekülni próbált. Borgos mégis felforgatónak minősíti a regényt, mivel tematizálja a női orgazmust, és a korabeli recepció számára nyugtalanítóan ötvözi a katolikus és a szabadelvű diskurzuselemeket. Mint erre több kutató is felhívta, a befejezés gyerek-motívuma nemcsak Erdős Renée-nél bukkan fel, Zsadányi Edit *Íróknak a magyar századfordulón* című kitűnő tanulmányában Kaffka Margitot, Ritoók Emmát, Szederkényi Annát, Tormay Cécile-t említi ebben a sorban. Értelmezésében a múlt századelő íróőneik műveiben a női szereplők nemcsak a társadalommal és a férfiakkal, hanem saját magukkal is küzdenek. Nem adódik számukra megoldás, a gyermek által csak a jövőbe toldók. A karakterek átmenetiek, bár tágitják a narratívát, de nem lépnek ki belőle, mert nem tudnak elképzelni a történelmi-hatalmi diskurzusoktól független nőiséget.⁸

A magyar származású kanadai professzor, Schwartz Ágota is a szubjektummá válásnak a patriarchális közeg ellenállásába ütköző, félbemaradt kísérleteiként értékeli sorsukat, amelyet legutóbbi, *Shifting Voices* című munkájában az egykorú osztrák íróknak ösz-

8 ■ Zsadányi Edit: *Íróknak a századfordulón* (1911: Kaffka Margit: Színek és évek). In: *A magyar irodalom története II.* Szerk. Szegedy-Maszák Mihály. Gondolat, Bp., 2007. <http://villanyspanot.hu/?p=szoveg&n=12247>

9 ■ Schwartz Ágota: A női szubjektum a századforduló magyar írói prózájában. *Múltunk*, 2008. 2. szám, 47–57. old., lásd még erről Kádár Judit: A magyar hősnők férjhez mennek – Agatha Schwartz irodalomtörténész a Monarchia írónőiről. *Magyar Narancs*, 2009. 47. szám http://magyarnarancs.hu/film2/a_magyar_hosnok_ferjhez_mennek_-_agatha_schwartz_irodalomtortenesz_a_monarchia_ironoirol-72631

szervezve, sajátos magyar jelenségnek tart.⁹ A vizsgálódásba érdemes volna bevonni a múlt századforduló megélénkülő szexuálpedagógiai irodalmát: nagy példányszámban, több kiadást megérő könyvekről van szó, amelyeknek attitűdformáló hatása cseppet sem elhanyagolható. Az egyik népszerű szerző, a feltehetőleg álnevet használó dr. Nádas Mihály *Amor és Hymen – Jegyesek és fiatal házások bibliája* című könyvében például a nőnek fekvő helyzetet és minimális mozgást engedélyez a szeretkezés során. A felvilágosító programok teljes vagy részleges hiánya miatt a nőket sok esetben váratlanul és felkészületlenül éri a nászéjszaka, amelynek traumatikus élményét a házastárs sem segíti feloldani, sőt inkább csak elmélyíti.

Ennek fényében kevésbé meglepő, hogy a fent említett regényhősnők a szexualitást énsértő aktusként, kiszolgáltatottságként, vagyis erőszakként élik meg. Úgy képesek csak kilépni belőle, ha egy másik társadalmi szerepbe menekülnek, amelyben „társadalmi megbecsülésre” és némi autonómiára tehetnek szert. A szüléssel teljesítik „asszonyi” kötelességüket férjükkel szemben, s ez egyben ürügy lehet az „együttlétek” ritkítására. Az anyaság ezért mutatkozik e regényekben inkább menedéknek vagy kényszermegoldásnak, semmint önként választott „hagyománykövetésnek”, bár ez a stratégia csak megerősíti a heteronormatív, patriarchális berendezkedést. Bródy Lilinek e regényeknél tíz évvel későbbi műve, *A Manca* (1932), amely a dolgozó nagyvárosi nő típusát mutatja be, már egy másik korszakhoz tartozik. Borgos kiemeli, hogy a címadó főszereplő az individuumban hisz, vagyis a testhez, a testiséghez való viszony jelentése „nem egyszer és mindenkorra adott, hanem társadalmi és egyéni küzdelmeken keresztül változik” (58. old.). Ehhez képest a házasságra utaló befejezést az emancipatorikus üzenet érvényét kétségbe vonó viszályként értékeli. Török Sophie recenzióját idézve, annak ítéletével egyetértve a népszerű, így alacsonyabb presztízsű irodalmi regiszterbe utalja Bródy Lili regényét, amit méltánytalannak érzek. Bródy Lili könnyed stílusa pontos és biztos szerkesztésmódról tanúskodik, filmszerűen játszik a nézőpontokkal, és nem utolsósorban eredeti módon ütközteti a nemi sztereotípiákat. A hepiendet sem tartom egyértelműnek, a végkicsengés – a hősnő függetlenségre és önmegismerésre törekvését ismerve – inkább kiábrándultnak mondható. A szöveg tehát összetettebbnek tűnik, mint ahogyan az elemzésből kivehető. Török Sophie hasonlatánál maradva, aki kritikájában Bródy Lili stílusának vidámságát és egyszerűségét az irodai dolgozó lányok mutatós, de olcsó bemberg-ruháihoz hasonlította, a takaros külső legalább olyan rafinált és invenciózus szabást takar, mint egy kifinomult Schiaparelli-modell.

Végül Borgos a három kiválasztott könyv közül Török Sophie-ét rendeli az úgynevezett magas irodalomhoz, közülük az ő regényét tartja mind tematikai, mind esztétikai értelemben kvalitásosabbnak, mivel érvelése szerint Török nem didaktikusan, hanem

felforgatóan kezeli a normákat. A *Hintz tanársegéd úr* (1934) főhősnője, Kasper Irma „testetlen”, paszszív alakú nő, aki undorodik saját fizikumától és a címszereplő iránt fellobbant vonzalmának realizálódásától. A testiség elfojtása hasítást hoz létre szubjektumában, saját vágyai (kristevai értelemben vett) abjektumélményt váltanak ki belőle. Karakterében a neuraszténia és a hisztéria diskurzuselemei keverednek, és Borgos ezeknek a kontextusában értelmezi a hősnő lelki alakulását.

A testtudat felszabadításáról szól a Madzsarné Jászai Alice mozgásművészeti iskoláját, tevékenységét és politikai háttérét bemutató írás, amely eredetileg a Kassák Múzeumban 2012-ben rendezett kiállítás katalógusába készült. Tárgyalja életét, környezetét, barátait, életművét, utóéletét, valamint a táncpedagógiai elméletéhez kapcsolódó fizikai, pszichés és társadalmi jelentéseket. Meggyőzően vezeti le, hogy modern, nőközpontú testkonceptiója valójában maskulin nézőpontot feltételez, speciális gyakorlatai tulajdonképpen azt a célt szolgálják, hogy az eredmény elnyerje a férfiak tetszését, hogy a nő egészséges anyaként tudja megszülni és felnevelni a szintén egészséges utódokat. Madzsar Alice az elfojtások pozitív energiákká alakításában látta szubjektum és test histériában megnyilvánuló konfliktusának feloldását, harmóniába hozását. Az erotika nála nem érzékiség, hanem az élet teremtoerejével szorosan összefüggő tiszta erő. Borgos invenciózusan kapcsolja össze ezt a gondolatot a Madzsarral jó barátságban álló Lesznai Anna organikus, természeti gondolkodásával. Szabadabb és kritikussabb szerepfelfogása ellenére Madzsar viszonya ambivalens az alkotó, szemléileg független, aktív nőhöz, amilyen maga is volt. Azt vallja, hogy a torna megőrzi a „nőiességet”, és ellensúlyozza azokat a negatív hatásokat, amelyeket a gondolkodás, az alkotás gyakorol a női szervezetre. Hogy pontosan mit értett „nőiségen”, „nőiességen”, az írásaiból nem állapítható meg: legtöbbször a valójában a „férfit” jelölő „általános emberivel” állítja szembe. Három női szerepet határoz meg, anya, szerető, dolgozó – a testkultúra ezeket igyekszik összehangolni. Madzsar munkássága a hazai nőnevelés azon vonulatába illeszkedik, amelyik az egészséges nemzedékek érdekében a művelődés és a testmozgás fontosságát hangsúlyozza. Ugyanakkor életével, életmódjával és értékrendjével feszegette a határokat – nem véletlenül helyezi alkotótársra, Palasovszky Ödön olyan nőkkel egy sorba, mint Teleki Blanka, Leövey Klára, Veres Pálné.

Vay Sándor kapcsán nyugodtan kijelenthetjük, hogy alakját Borgos Anna fedezte fel újra a magyar kultúra és irodalom számára. Rakovszky Zsuzsa több interjújában hangoztatta, hogy tőle szerzett tudomást a nemváltó grófról, ami később a *VS* című regény alapötletét adta. A kutatónak memoár, napló híján mások elbeszéléseiből kellett megrajzolnia Vay hányatott életét. Bár fennmaradtak levelei, saját helyzetére, állapotára nem tartalmaznak reflexiót. Vay azonosult osztálya társadalmi normáival, és az osztályá-

nak megfelelő úri gavallér identitását alakította ki. Szabálykövető attitűdjében az is szerepet játszott, hogy így könnyebben maradhatott független. Nem volt modern értelemben vett lesbikus tudata, e kérdésben Borgos helyesen óvatosságra int: „érdemes reflektálni az azonos neműekhez vonzó nőtípusok megnevezésére szolgáló egykori és mai kategóriák különbségeire.” (173. old.) E különbségek mögött ugyanis a vonzalom különböző elgondolásai, értelmezései, történelmi szemléletmódjai munkálnak. A mai *genderterminológiának* több javaslata is van Vay típusának meghatározására: *passing woman*, nemváltó nő, lesbikus, transzszexuális. Majd a következőképpen zárja gondolatmenetét: „Neki magának nem volt mondanivalója ezekről a kérdésekről, de lehetőséget teremtett arra, hogy beszéljünk és gondolkodjunk róla – ezt a lehetőséget pedig értékelnünk és használnunk kell.” (180. old.)

Vay esete jól példázta a homoszexualitás diskurzusának elmozdulását a jogi kontextusból az orvosi felé. Borgosnak az *Amor lesbicus* című tanulmánya a második világháború előtti orvosi szakirodalom tükrében vizsgálja a lesbikusság reprezentációját. A múlt század elején e témában jellemzően két forrás áll a kutatók rendelkezésére, a büntetőjogi jegyzőkönyvek és a kórlapok. Ekkor, főleg Richard von Krafft-Ebing osztrák pszichiáter nagy hatású könyvének köszönhetően, a homoszexuális személy identitása, életformája már jól körülhatárolható. Átmeneti korszakról van szó, a szexuális orientáció patologizálása és az első emberjogi kezdeményezések egymás mellett futnak. Borgos rávilágít, hogy a XX. század első évtizedeiben egyre több szakember hangoztatott progresszív álláspontot ebben a kérdésben. Pontos fogalmaz, amikor azt hangsúlyozza, hogy a homoszexualitás nem önmagában érdekes, hanem a társadalom hozzá való viszonyulásában. A lesbikusság a homoszexualitás diskurzusában egyfajta alkategória, amely megismétli a heteronormatív rendszer nemi hierarchiáját. Kevésbé dokumentált, láthatatlan, és enyhébb megítélés kíséri. Az olvasó a szerzővel együtt hiányolhatja a lesbikus női hangot a korabeli naplókból, memoárokból, levelekből, amelynek feltárása – kétségkívül nagyszabású – kutatást érdemelne.

A *Nemek között* második részének (*Határátlépő kapcsolatok*) utolsó két tanulmánya némiképp kakukktojás. Addig a különböző típusú szövegek valamilyen módon az irodalomhoz kötődtek, még ha bevontak is azon kívüli szempontokat az elemzés terébe. Ez a két szöveg azonban témáját, módszertanát, szóhasználatát a szociológiából meríti, és kortárs viszonyokat taglal. Persze több ponton kapcsolódnak a kötet tematikájához, bár számomra nagyon lazán és esetlegesen. A *Nemek között. A bifóbia elmélete és gyakorlata* című írás például a biszexualitáshoz kapcsolódó kortárs LMBT-véleményeket dolgozza fel „különböző csatornán” (218. old.) gyűjtött megnyilvánulások alapján. A diskurzus heveségét azzal magyarázza, hogy az identitáspolitikai érdekeket sért, hiszen magát

a nemfogalmat destabilizálja. A biszexualitás elméleti potenciálját abban látja, hogy általánosan véve az önmegfogalmazás kérdéskörét feszegeti. A *Diskurzusok a kétanyás családokról: kutatások és közbeszéd* című tanulmány az európai kutatások történetét foglalja össze, magyar vonatkozásokkal kiegészítve.

A kötet eddigi kritikussai joggal dicsérték a szerző újszerű szempontjait, gördülékeny, olvasmányos stílusát és multidiszciplináris tájékozódását. Noha megállapításai helyenként pontosításra, árnyalásra szorulnak, a főbb kontúrok tisztán kirajzolódnak a kötet írásaiból, amelyek kitűnő kiindulási alapot nyújtanak egy következő monográfiához. □